

Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme

Om de vernieuwing
van het socialisme:
een drieluik

Alfred Mozer en de PvdA
De onbekende Heijermans

Anno 1991 lijkt het democratisch socialisme in Europa in het slop te zitten. Het wegvallen van het IJzeren Gordijn heeft niet geleid tot versterking van de sociaal-democratische identiteit. Het politiek initiatief, dat in de jaren zeventig verloren ging aan neoconservatieve en neoliberale stromingen, is in de jaren tachtig niet herwonnen. Dit lijkt zich nu ook – althans in Nederland – in een dalende kiezersaanhang te vertalen.

Geen wonder dat de Partij van de Arbeid thans bezig is met een poging tot organisatorische en programmatische vernieuwing. Dit is geen nieuw verschijnsel, zoals blijkt uit de drie beschouwingen in dit jaarboek die ingaan op drie eerdere vernieuwingspogingen. Allereerst die van de jaren dertig, resulterend in het beginselprogramma van de SDAP van 1937. Dan de vernieuwingen in de jaren veertig en vijftig, waarin Willem Banning een centrale rol speelde. En tenslotte de revitalisering die in de jaren zestig en zeventig werd doorgevoerd. Dit actuele hoofdthema wordt aangevuld met een essay over de toneelschrijver, tevens journalist, socialist en polemist Herman Heijermans in de periode waarin deze een duidelijke rol in de SDAP speelde. Het profiel is gewijd aan Alfred Mozer, die de PvdA jarenlang diende als internationaal secretaris en de partij in de tijd van Nieuw Links verbitterd verliet.

* Een belangrijke poging om het politieke bedrijf aan de weerbarstige maatschappelijke realiteit te toetsen. – Paul Kapteyn in *de Volkskrant*

* De redactie van deze uitgave verdient alle waardering voor dit initiatief. – *Civis Mundi*

* Een zeer te waarderen poging de socialistische beweging via een bezinning op haar nabij en verder verleden tot verheldering en bewustmaking van de eigentijdse problematiek te brengen. – *Socialisme en Democratie*

* Al met al: ik noem dit jaarboek een belangwekkend initiatief. – Bert Ummelen in *Eindhovens dagblad*

Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme

Het twaalfde jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Marnix Krop, Martin Ros,

Saskia Stuiveling en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

De redactie is benoemd door het curatorium van de WBS, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1991 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2311 5/CIP

Inhoud

INLEIDING Redactie *Jaarboek*

7

VERNIEUWING

Rob Hartmans *Van 'wetenschappelijk socialisme' naar wetenschap en socialisme. De ideologische heroriëntering van de SDAP in de jaren dertig*

17

Herman de Liagre Böhl *Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak*

47

Paul Kalma/Marnix Krop *Zonder het 'midden' gaat het niet. Vernieuwing van de verzorgingsstaat en politieke strategie*

83

KUNST EN SOCIALISME

Hans Goedkoop *Herman Heijermans contra De Nieuwe Tijd. Een koekoeksjong tussen de intellectuelen van de SDAP (1897-1904)*

105

PROFIEL

Friso Wielenga *Alfred Mozer: Europeaan en democraat*

135

PERSONENREGISTER / PERSONALIA MEDEWERKERS

165

Inleiding

'Een nieuwe lente, een nieuw geluid.' We zijn er mee vertrouwd dat de natuur een cyclisch verloop heeft. Opbouw en afbraak wisselen elkaar met een gestaag ritme af. Veel minder vertrouwd zijn we met de cyclische processen die zich ook in het maatschappelijk leven voordoen. Maatschappelijke organisaties blijken levensfasen te doorlopen die af te lezen zijn aan de mate an succes waarmee ze hun maatschappelijke rol vervullen. Voor bedrijfsorganisaties zijn de signalen van naderende herfst en wellicht winter relatief makkelijk aan te duiden. De signalen van de markt zijn meestal duidelijk en komen zonder erg veel ruis door. Ook de medewerkers van bedrijven merken meestal vrij snel dat de markt stagneert. Produktvoorraden die zich in de magazijnen ophopen zijn een voorbode van naderend onheil. Voor non-profit organisaties zijn de signalen veel diffuser en de voor een organisatie relevante maatschappelijke gebeurtenissen strekken zich in het algemeen over een veel langere periode uit.

De publikatie van dit *Twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* valt samen met een vernieuwingsdebat in en over de Partij van de Arbeid. De vernieuwingsdrang en de noodzaak daartoe tekenen zich al zo lang af, dat ten tijde van de samenstelling van dit jaarboek het thema 'vernieuwing' zich natuurlijkerwijs aanbood.

Sommige vernieuwingsprocessen worden bewust ingezet, andere vernieuwingsprocessen blijken pas achteraf als zodanig herkenbaar. Sommige vernieuwers afficheren zich als zodanig, anderen blijken pas bij terugblik degenen geweest te

zijn die de onmisbare katalyserende rol van vernieuwer gespeeld hebben. Organisaties die geconfronteerd worden met de noodzaak tot zelfonderzoek en mogelijke vernieuwing reageren daarop met een gedragspatroon, dat nog het beste te vergelijken is met een rouwproces. In die zin onderscheidt een politieke partij als organisatie zich niet van andere organisaties. Er moet vrij dwangmatig een aantal stadia doorlopen worden, elk korter of langer, elk intensiever of oppervlakkiger, voordat er ruimte ontstaat voor levensvatbare vernieuwing.

Aanvankelijk is er het stadium van ontkenning. Signalen worden genegeerd of ontkend, boodschappers van slecht nieuws belachelijk gemaakt of –in overdrachtelijke zin inmiddels, we zijn wel iets vooruitgegaan – ‘onthoofd’.

Als die strategie niet meer vol te houden is wordt, onder erkenning van de onontkoombare feiten, een defensieve houding aangenomen. In dat stadium heeft een organisatie de neiging de ramen en deuren te sluiten en dicht te klappen. Dit is een zeer kritische fase voor het voortbestaan van de organisatie. Duurt het allemaal te lang voordat licht aan het eind van de tunnel gloort en daarvan ook naar buiten toe iets blijkt, dan zijn de condities voor overleven inmiddels zo verslechterd, de reserves opgebruikt, het krediet bij de afnemers verspeeld, dat alle pogingen tot vernieuwing daarna door tijd-, geld- en marktreactiegebrek gedoemd zijn te falen. De in zichzelf gekeerde periode gaat gepaard met heftige interne debatten en een hoge persoonlijke prijs. Toch is dit ook de periode waarin de basis wordt gelegd voor de werkelijke vernieuwing: als cultuur, structuur en activiteiten van een organisatie alle tegelijkertijd ter discussie kunnen komen, ontstaat ruimte voor nieuwe, creatieve combinaties.

Zodra de nieuwe contouren van die drie bepalende elementen en de samenhang daartussen weer zichtbaar worden en er voldoende steun voor oriëntatie in andere richting aanwezig blijkt, komt de organisatie weliswaar uit de kritieke

fase maar belandt nog voor lange tijd in een instabiele en kwetsbare periode. Er moet tegelijkertijd gedemonteerd en opgebouwd worden, vaak door dezelfde mensen, op wie ook al een zware wissel getrokken was in het scheppingsproces van de vernieuwende gedachten zelf. De Partij van de Arbeid en haar voorlopers hebben meer dan eens een proces van vernieuwing doorgemaakt. De eerste drie artikelen van dit jaarboek behandelen drie te onderscheiden periodes en intenties van politieke vernieuwing. Ter lering.

Het eerste 'vernieuwings'-artikel is van de hand van Hartmans. Hij behandelt de afstroping van de marxistische huid van de SDAP in de jaren dertig. Economische crisis gepaard gaande met enorme werkloosheid en sociale ontredde zorgden in combinatie met de opmars van het fascisme voor een bijzonder hachelijke maatschappelijke situatie. Marx en zijn 'wetenschappelijk socialisme' boden de SDAP te weinig houvast om daaruit een werkbare politieke strategie te destilleren. Geruime tijd had men in naam vast kunnen houden aan de theorie, en geaccepteerd dat er een steeds bredere kloof kwam tussen theorie en politieke praktijk. Nu werd de kloof echter onoverbrugbaar en moest men zich echt ontdoen van theoretische leerstukken die hun beste tijd gehad hadden. Het afstropingsproces is volgens Hartmans zonder veel wrijvingen verlopen. Dit was vooral te danken aan het feit, dat de vernieuwers voor hun ideeën binnen de SDAP de ruimte kregen. En dit was weer te danken aan zowel de houding van de vernieuwers zelf – bij voorbeeld Jan Tinbergen en Hein Vos – als aan het feit, dat de verstandhouding tussen de leidende gerontocratie en de vernieuwers over het algemeen goed is gebleven. Of zoals Hartmans het stelt: 'Door de "vernieuwings" de ruimte te bieden, en er tegelijkertijd voor te waken dan men de "rank and file" niet van zich vervreemde, zorgde de "oude garde" ervoor dat het heroriënteringsproces soepel kon verlopen.' Op die wijze werd in de jaren dertig 'de boel bij

elkaar gehouden', en werd het 'wetenschappelijk socialisme' vervangen door het – sterk intellectueel en wetenschappelijk onderbouwde – plansocialisme.

Het artikel van De Liagre Böhl is gewijd aan de jaren veertig en vijftig, en dus aan Willem Banning, die als de intellectuele spil van het partijleven in die jaren kan worden beschouwd. Als balling in St.-Michielsgestel in de oorlog was hij nauw betrokken geweest bij de gedachtenontwikkeling die ten grondslag ligt aan de vorming van de Partij van de Arbeid in 1946. Hij was én dominee én socialist en had die twee invalshoeken samengesmolten tot het 'personalistisch socialisme'. De wording van de PvdA was het meest concrete resultaat van de naoorlogse doorbraakbeweging, die alle vooruitstrevende politieke krachten wenste te bundelen, met het christendom en het humanisme als levensbeschouwelijke grondslagen. Bannings invloed was tot het eind van de jaren vijftig immens. In electoraal opzicht heeft het doorbraakstreven uiteindelijk weinig opgeleverd, en in eigen huis was het concept flink omstreden. Het kon echter lang rekenen op de actieve steun van de partijleiding.

Het einde kwam in zicht toen duidelijk werd, dat juist de veelheid van beginselen blokkerend werkte op een vastomlijnde en consistente invulling van het moderne, meer zakelijk georiënteerde socialisme waarvan De Kadt en Den Uyl – vanuit verschillende invalshoeken – voorstanders waren.

Met de beoogde doorbraak als maatstaf analyseert dit artikel de in dit opzicht mislukte vernieuwing.

Kalma en Krop ten slotte buigen zich ter afsluiting van dit drieluik over de richting van de programmatische vernieuwing van de Partij van de Arbeid in de jaren tachtig en negentig. Zij leggen verband tussen het type verzorgingsstaat dat Nederland zou moeten zijn en de daarbij passende strategie van de sociaal-democratie. Hun keuze is de universalistische

verzorgingsstaat, dat wil zeggen algemene en voor iedereen toegankelijke voorzieningen in alle relevante maatschappelijke sectoren. Zij zetten zich daarbij af tegen de gedachte, dat de verzorgingsstaat zich zou moeten toespitsen op de 'zwakkeren' alleen. Hoe aantrekkelijk die gedachte wellicht ook lijkt vanuit kosten oogpunt, het zet een onomkeerbaar proces naar uitholling van de verzorgingsstaat als zodanig in werking. Het draagvlak voor de voorzieningen zal ernstig aangetast worden. Met name de middengroepen zullen zich van het sociale stelsel afkeren, en de roep om verdere beperking zal alleen maar luider worden. Daarenboven belemmert een uitsluitend op de 'zwakkeren' gericht stelsel de sociale mobiliteit op een onaanvaardbare manier. Daarmee formuleren zij een randvoorwaarde voor bezuinigingen op het stelsel: het 'universalistisch' karakter mag niet aangetast worden.

Dit leidt hen tot een politiek strategische vertaling in vier thema's: de arbeidsparticipatie zal drastisch vergroot moeten worden, de collectieve sector zal in haar functioneren aan hoge doelmatigheidseisen moeten voldoen, burgers moeten uitdrukkelijker aangesproken worden op hun verantwoordelijkheid ten aanzien van rechtmatig gebruik van de geboden voorzieningen en beperking van 'afwentelgedrag', en ten slotte moet er meer ruimte komen voor verantwoorde loonstijging.

Op deze wijze wordt ook bijgedragen aan de opdracht van Joop den Uyl om de boel bij elkaar te houden.

Dit jaarboek biedt naast de drie artikelen rond het thema 'vernieuwing' een essay over Herman Heijermans in een wat minder bekende periode van zijn leven, toen hij met de *De Jonge Gids* een spectaculaire gooi deed naar een synthese tussen literatuur en socialisme. De auteur van het essay, Hans Goedkoop, werkt aan een in 1992 te verschijnen Heijermans-biografie.

Het jaarboek besluit met een artikel van Friso Wielenga over Alfred Mozer. Aan hem is in dit twaalfde jaarboek het gebruikelijke 'profiel' gewijd. Tegen de achtergrond van de gewijzigde en zich nog dagelijks wijzigende verhoudingen in Oost-Europa en de mede daardoor snel wijzigende verhoudingen binnen het Europese continent is aandacht voor Alfred Mozer uitermate passend. Alfred Mozer was jarenlang de internationaal secretaris van de PvdA, en moest—zelf Duitse emigrant—het internationaal beleid van de PvdA vorm geven ten tijde van de Koude Oorlog. Het internationaal beleid concentreerde zich op Europa en de Duitse kwestie. Wederopbouw van Duitsland in een Europees kader was volgens Mozer de enige garantie voor een veilige toekomst en hij ijverde daar standvastig voor. Met name het nationalisme van de SDP was daarbij een doorn in het oog en dat verschil van inzicht heeft jarenlang de verhouding tussen de PvdA en haar zusterpartij onder druk gezet. In het verschiep van een herenigd Duitsland in een continentaal Europa is het begrijpelijk, dat naar Alfred Mozer de PvdA-stichting is genoemd, die zich thans richt op hulp en voorlichting aan zusterpartijen in de Oosteuropese landen.

Vernieuwing

Van 'wetenschappelijk socialisme' naar wetenschap en socialisme
De ideologische heroriëntering van de SDAP in de jaren
dertig

Partijvernieuwing, nu en toen

Bij het woord 'partijvernieuwing' denkt men al gauw aan hoog oplopende conflicten, aan een felle, weinig kieskeurig uitgevochten strijd over beginselen en strategie. Het optreden van Nieuw Links in de Partij van de Arbeid heeft hierbij de toon gezet. Toen werden bij een frontale aanval op het partij-establishment personen genadeloos 'onderuit gehaald', verlieten tal van oudgedienden de partij. Voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie was er sprake van een afsplitsing naar 'rechts', aangezien de malcontenten overgingen tot de oprichting van Democratisch Socialistisch '70 (DS'70), een partij die de PvdA-politiek uit de jaren vijftig wilde voortzetten. Het was vooral de verdienste van Joop den Uyl dat de schade nog enigszins beperkt bleef en de PvdA haar karakter van 'bestuurderspartij' bleef behouden. Aan de oppervlakte leek zich echter een ware 'culturele revolutie' te hebben voltrokken. Een groot aantal dertigers had sleutelposities ingenomen, het grijze colbertje was ingeruild voor een eigentijds spijkerpak of een vlotte trui, tijdens de congressen zag men in de wandelgangen zelfs partijgenoten op de grond zittend discussiëren, het 'berendansje' van André van der Louw maakte duidelijk dat het 'spontane levensgevoel' ruim baan had gekregen, en men liet het haar tot over de oren groeien, wat het luisteren naar argumenten en afwijkende opinies ernstig bemoeilijkte. Inhoudelijk kwam men niet erg veel verder dan de overtuiging dat de partij diende te worden gedemocratiseerd en de notie dat 'de meeste mensen'

toch echt 'meer' wilden. De weldoordachte, zelfs technocratische plannen die de sociaal-democratie in vroeger jaren had opgesteld, moesten het veld ruimen voor spontaneïteit en emotionaliteit. Daar de Nederlandse verzorgingsstaat blijkbaar van een hemeltergende saaiheid was, zocht men bovendien inspiratie in het o zo spannende buitenland. De Duitse Democratische Republiek en Noord-Vietnam werden dan misschien niet gezien als lichtende voorbeelden, doch op z'n minst als interessante experimenten – boeiender in elk geval dan hun kapitalistische tegenhangers. Wil men het 'gedachtengoed' van Nieuw Links, zoals dat officieel is neergelegd in het beginselprogramma van 1977, met één woord karakteriseren, dan komt hiervoor het begrip 'modieus' nog het meest in aanmerking.¹

Een kwarteeuw na de razendsnelle opmars van Nieuw Links is er van die ideeën of ideetjes weinig over. De veranderingen in de partijcultuur daarentegen zijn onomkeerbaar gebleken – al lijken de verstarring en bureaucratisering een nieuwe stormloop op het partij-establishment te rechtvaardigen. De inhoudelijke armoede van Nieuw Links was er de oorzaak van dat in de jaren tachtig velen in de PvdA teruggrepen naar ideeën en inzichten uit de periode van vóór 1966. Naast een toenemende belangstelling voor de welhaast mythische era-Drees is er tegenwoordig ook meer interesse en waardering voor de heroriëntering van de SDAP in de jaren dertig. De toenmalige vernieuwing van ideologie en politieke strategie was niet alleen veel fundamenteeler dan de tumultueuze ontwikkeling van de late jaren zestig en vroege jaren zeventig, ook verliep ze veel sneller dan de heroriëntering waar de huidige PvdA nu al zo'n vijf jaar mee bezig is. Hoe valt deze zowel diepgaande als vlotte partijvernieuwing te verklaren? Sloten de nieuwe denkbeelden goed aan bij de ontwikkelingen en verhoudingen in de SDAP? Was er naast verandering ook sprake van een zekere mate van continuïteit? Antwoorden op deze vragen kunnen worden gevonden in de

SDAP-ideologie en strategie tot omstreeks 1933, in de specifieke omstandigheden van de jaren dertig, in de denkbeelden en het optreden van de vernieuwers, en in de wijze waarop de 'oude garde' hen tegemoet trad.

De SDAP in het begin van de jaren dertig

Electoraal had de SDAP tot 1925 een gestage groei doorgeemaakt. In dat jaar veroverde de partij 24 van de 100 zetels in de Tweede Kamer. Vier jaar later bleek dat aan deze groei een (voorlopig?) einde was gekomen. De SDAP bleef op hetzelfde aantal zetels staan. Binnen de betrekkelijk stabiele politieke verhoudingen in Nederland was dit een geenszins opmerkelijk verschijnsel. Hoewel de SDAP in omvang de tweede partij was, na de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), maakte ze nimmer deel uit van de regering. Op lokaal niveau daarentegen droegen SDAP'ers wel degelijk bestuurlijke verantwoordelijkheid. Er waren enkele sociaal-democratische burgemeesters en een groot aantal sociaal-democratische wethouders. In plaatsen als Amsterdam, Rotterdam en Zaandam drukte de SDAP een zwaar stempel op het gemeentebestuur. Niet alleen vormde de gemeentepolitiek een belangrijke leerschool in het openbaar bestuur, ook raakten de partijleden in zekere mate gewend aan het feit dat hun vertegenwoordigers medeverantwoordelijk waren voor een beleid dat niet zuiver socialistisch was.

De partij werd geleid door een aantal even ervaren als gematigde heren, wier streven was de SDAP in de regering te brengen. Hoewel de interne rust vanaf 1928 werd verstoord door een uiterst roerige linkse oppositie, wist de partijleiding het vertrouwen van de aanhang te behouden. Toen de opposanten in 1932 de partij verlieten en de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) oprichtten, bleef de schade dan ook zeer beperkt.

Na de Eerste Wereldoorlog waren de belangrijkste eisen

van de SDAP: socialisatie van het bedrijfsleven en nationale ontwapening. Men wist hieraan uiteraard een uitgesproken socialistisch tintje te geven, maar dat neemt niet weg dat deze verlangens aansloten bij denkbeelden die ook in bredere kring leefden. De idee dat de volkshuishouding een drastische 'ordening' behoeftte werd door velen in de confessionele partijen onderschreven. Hierover werd in de jaren twintig dan ook levendig gedebatteerd.² Ook in haar ontwapenings-eis stond de SDAP niet alleen; de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) stond op hetzelfde standpunt. Bovendien werd het regeringsbeleid tot midden jaren dertig gekenmerkt door forse bezuinigingen op de defensie.³

Gezien de vrijwel exclusieve oriëntatie op de parlementaire democratie, de houding van de partijleiding, en de vrij gematigde inhoud van haar politieke programma, was er eigenlijk weinig dat de aansluiting van de SDAP bij het 'politieke midden' in de weg stond. Het grote verschil met de andere partijen was echter 'cultureel' van aard. De SDAP werd nog altijd gezien als een partij die eropuit was de bestaande orde omver te werpen. Misschien niet gewapenderhand maar door middel van de stembus, haar revolutionaire karakter was er in de ogen van de 'burgerlijke' partijen niet minder om. Dit imago, deze Januskop met enerzijds een democratisch en anderzijds een revolutionair gezicht, werd in belangrijke mate bepaald door de ideologie van de SDAP.

De jaren dertig kenden twee levensgrote problemen: de economische crisis en het fascisme. Het duurde even eer de ernst van beide verschijnselen duidelijk werd. In 1933 echter kon niemand meer twijfelen aan de omvang van deze catastrofen. De eerste maanden van dat jaar waren voor de SDAP vol buitengewoon onaangename verrassingen: de *Machtübernahme* door Hitler, de mouterij op de 'Zeven Provinciën' en de daarop volgende antisocialistische hetze, en de verkiezingsnederlaag van april, waarbij de partij twee van haar vierentwintig zetels verloor. Deze gebeurtenissen waren zo schok-

kend dat de vraag rees of het beginselprogramma van 1912 nog wel voldeed. Er werd een 'Herzieningscommissie' ingesteld die zich behalve over deze vraag tevens moest buigen over de houding van de SDAP tegenover de middengroepen, het vraagstuk van de democratie, het ontwapeningsstandpunt en het Koloniaal Program van de partij.⁴

Het was dus de ideologie van de SDAP, die ter discussie werd gesteld. En hoewel in het eind 1933 verschenen 'Herzieningsrapport' werd verklaard dat de partij haar programma niet behoefde te wijzigen, kwam de ideologische discussie nu pas op gang. Alvorens ons op deze ontwikkeling te richten is het van belang aandacht te schenken aan de SDAP-ideologie van vóór 1933.

Tussen Marx en werkelijkheid

Tot het midden van de jaren dertig was de SDAP naar eigen zeggen een marxistische partij. Dit hield in dat zij zich bij het formuleren van politieke doelstellingen en het vaststellen van de strategie liet leiden door de marxistische theorie, die was gecanoniseerd door Engels, Kautsky en Bernstein. De jeugdige SDAP echter had bij brandende kwesties als de 'schoolstrijd' en het agrarische vraagstuk al meer last dan gemak van de prachtige theorie.⁵ Naarmate de afstand in de tijd tot het jaar 1883, het sterfjaar van Marx, groter werd, bleek de spanning tussen theorie en maatschappelijke werkelijkheid slechts toe te nemen. Op papier vormde het marxisme een indrukwekkend geheel. Het leek systematisch opgebouwd, het bood zicht op een evolutie van de maatschappij in socialistische richting, en het had voor alles een 'rationele' verklaring. Kortom, het sloot perfect aan bij hetgeen men in de negentiende eeuw vereerde als 'de wetenschap'. De emancipatiebeweging der arbeiders, opgekomen sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw, had hiermee echter nog geen deugdelijke politieke instrumenten. Deze moesten in de praktijk

worden ontwikkeld. Zo kon het dus gebeuren dat het roemruchte SPD-programma van Erfurt, uit 1891, bestond uit een 'theoretisch' gedeelte en een 'strijdprogramma'. Deze twee onderdelen, respectievelijk geschreven door Kautsky en Bernstein, hadden hoegenaamd niets met elkaar te maken.⁶ Kort daarna begon Bernstein evenwel te twijfelen aan de geldigheid van het marxisme als gesloten systeem. Het hegeliaanse determinisme zwoer hij af en tegelijk toetste hij de theorie aan de empirie. Dit laatste resulteerde in een in zijn ogen noodzakelijke 'revisie' van Marx' denkbeelden. Hoewel Bernsteins opvattingen uitsluitend aansloten bij de koers die de sociaal-democratische politici en vakbondsleiders inmiddels in de praktijk volgden, bleef de SPD voor haar politieke theorie vasthouden aan de orthodoxe exegese van Kautsky. Voorlopig leek de spanning tussen de twee delen van het Erfurter-programma nog draaglijk.

Ook in Nederland bleek de sociaal-democratie niet al te veel hinder te ondervinden van de afstand tussen theorie en werkelijkheid. Er viel hier en nu zo veel te doen, er waren zo veel dringende hervormingen te bevechten, dat men de theorie eigenlijk alleen nodig had om de politieke koers te legitimeren en aan de man te brengen.⁷ In feite aanvaardde men de noodzaak van het werken binnen het politieke kader van de liberaal-burgerlijke maatschappij. Terwijl deze maatschappij zich, volgens de theorie, toch al in socialistische richting bewoog, bevorderde men de overgang naar een socialistische samenleving door het verbeteren van de levensomstandigheden, het bevorderen van het klassebewustzijn en het kweken van een socialistisch kader.

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog kon de SDAP terugblikken op enkele eclatante successen: de achturige werkdag was ingevoerd, het algemeen kiesrecht was veroverd en men kon rekenen op de steun van vrijwel alle arbeiders die zich bij hun politieke keuze niet gebonden achtten door een religieuze overtuiging. Wat dat laatste betreft bleek de zo ver-

foeide antithese echter niet te doorbreken, en organisatorisch en electoraal had men de 'grenzen aan de groei' vrijwel bereikt. Het werd tijd dat de sociaal-democratie met nieuwe perspectieven kwam. De belangrijkste eisen uit de periode van vóór 1914 waren immers verwezenlijkt, maar tegelijkertijd leek de socialistische maatschappij niet echt dichterbij te komen. Het uitbreiden van politieke en economische rechten, en het doorvoeren van de hiertoe noodzakelijke wijzigingen in de maatschappelijke structuur, dienden zich nu aan als het gebod van het uur. De rapporten *Het Socialisatievraagstuk* (1920) en *Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap* (1923) waren belangrijke stappen in deze richting.⁸

Dat de kloof tussen theorie en werkelijkheid in de jaren twintig vrijwel onoverbrugbaar was geworden, werd binnen de SDAP slechts door een enkeling beseft. Pas toen de economische en politieke crisis van de jaren dertig de sociaal-democratie noopte tot het formuleren van concrete antwoorden, werd duidelijk dat de theorie aan een grondige vernieuwing toe was.

Hoewel de ideologische heroriëntering zich in de jaren dertig erg snel voltrok, is het afscheid van het marxisme een zeer geleidelijk proces geweest. Reeds in een vroeg stadium had de SDAP afstand genomen van twee pijlers van Marx' economische theorie, te weten de 'arbeidswaardeleer' en het leerstuk van het 'industriële reserveleger'.⁹ Wel bleef zij vasthouden aan Marx' stelling dat het kapitaal tendeerde naar een steeds grotere concentratie en centralisatie. Dit was echter niet omdat de partij rekende op de grote ineenstorting van het kapitalisme, maar meer omdat zij dacht dat dit de geleidelijke overgang van het particuliere eigendom naar het gemeenschapsbezit zou vereenvoudigen.¹⁰ De econoom Sam de Wolff trachtte uit enkele losse opmerkingen van Marx een samenhangende conjunctuurtheorie te construeren, maar ondanks een zekere populariteit die hij in de partij genoot bleef hij een randfiguur.

Kan men, zoals de historicus Knotter deed, uit dit alles concluderen dat de SDAP dus geen marxistische partij meer was?" In een reactie op De Wolffs boek *Het economisch getij* (Amsterdam 1929) concludeerde de sociaal-democratische econoom J. van Gelderen dat het marxisme voor de SDAP tot dan toe een belangrijke inspiratiebron was geweest. Hij wees er echter op dat er een onderscheid gemaakt moest worden tussen Marx' 'statische analyse' (de waarden-, prijzen- en inkomensleer) en de 'bewegingswetten'. Het was vooral het laatste element dat voor de sociaal-democratie een belangrijke stimulans had gevormd, maar '[...] zij zijn door de ontwikkeling der verhoudingen en de uitkomsten der statistieken sterk gehavend. Al bleven er zeer wezenlijke en bruikbare elementen van over. Van den aanvang af hebben ze echter los gestaan van de "statische" analyse, veel lossers dan veelal vermoed werd. Het is vooral deze laatste, rechtstreeks ontleend aan de klassieke economie, die m.i. tegenover de ontwikkeling der nieuwere denkbeelden, vrijwel alle waarde verloren heeft.'¹² Het was inderdaad het economische determinisme, de overtuiging met de marxistische bewegingswetten het bewijs van het eigen gelijk te bezitten, dat het socialisme van de SDAP zijn marxistische kleur gaf. Dat de partij zich met de rapporten over socialisatie en medezeggenschap schuldig maakte aan wat Marx had gehekeld als het schrijven van 'recepten voor de gaarkeuken van de toekomst', deed hier niets aan af.

Werd op het gebied van de economische theorie Marx' leer in feite ingeruild voor nieuwe inzichten, op dat van het politieke systeem was de invloed van Marx altijd al veel beperkter geweest. Zo had de SDAP vanaf haar ontstaan, en in strijd met Marx' revolutieleer, steeds veel belang gehecht aan de parlementaire democratie. Dit had verschillende oorzaken. In de eerste plaats was er de strijd tegen het anarchisme, waaraan de SDAP mede haar ontstaan te danken had.¹³ Voorts waren de opvattingen van Kautsky zeer belangrijk. In tegenstelling tot

bij voorbeeld Lenin had hij grote waardering voor de democratie. Zijn argument hiervoor was dat de menselijke kennis altijd beperkt was, zodat een voortdurende aanpassing van denkbeelden noodzakelijk was, iets dat alleen mogelijk is in een democratische samenleving.¹⁴ Een derde belangrijke invloed was die van de sterk in de tradities van de Franse Revolutie gewortelde Jean Jaurès.

De sociaal-democratische visie op de democratie had echter een uitgesproken instrumenteel karakter. Daar men vasthield aan het economisch determinisme ging men ervan uit dat, om in Rousseaus vocabulaire te spreken, de *volonté de la majorité* op den duur zou samenvallen met de *volonté générale*. De economische ontwikkelingen leidden er immers toe dat de maatschappij uiteindelijk zou bestaan uit één enorm proletariaat, dat tegenover een steeds kleiner wordende groep van groot-kapitalisten zou komen te staan. De middengroepen zouden 'opgaan' in de arbeidersklasse en zodoende verdwijnen als zelfstandige maatschappelijke klasse. Aangezien het klassebewustzijn zou toenemen, zou het proletariaat ook daadwerkelijk gaan streven naar een socialistische maatschappij. Het 'objectieve' doel van de geschiedenis zou dus samenvallen met hetgeen men 'subjectief' verlangde. Op deze wijze kon de omvorming van de maatschappij in socialistische zin zonder geweld plaatshebben. De democratie was geen doel, maar een middel, zij het in West-Europa het enige effectieve middel.¹⁵

Met behulp van deze instrumentele visie op de democratie kon men twee kanten op. Enerzijds legitimeerde zij de volledige aanpassing aan de praktijk van de parlementaire democratie, terwijl anderzijds de mogelijkheid werd opengelaten om in een revolutionaire situatie het socialistische streven met dwangmaatregelen kracht bij te zetten. Zo sloot bij voorbeeld het SDAP-rapport over de landbouw, uit 1933, een van boven opgelegde nationalisatie van de grond niet uit.¹⁶ Omdat de politieke verhoudingen een dergelijke situatie hoogst

onwaarschijnlijk maakten, en de sociaal-democraten er eigenlijk ook niet meer in geloofden, was de optie van een revolutionaire politiek een zuiver theoretische constructie.

Naast een economische theorie en een politieke doctrine was het gecanoniseerde marxisme tevens een vrijwel alles omvattende filosofie die werd gekenmerkt door determinisme, materialisme en rationalisme. Voor de overtuigde marxist was de mens in laatste instantie een rationeel handelend subject dat geen andere keuze had dan te gehoorzamen aan de door Marx ontdekte 'natuurwetten'. Het 'historisch-materialisme' was echter nimmer de exclusieve filosofische grondslag van de partij. Zeer duidelijk bleek dat bij de vaststelling van het nieuwe partijprogramma in 1912. De door Frank van der Goes geponeerde stelling dat het kapitalisme 'economisch verouderd en dus zedelijk veroordeeld' was, werd niet zonder meer opgenomen. Oppositie van met name de 'rode dominees' rond het blad *De Blijde Wereld*, hierin gesteund door Troelstra, zorgde ervoor dat het historisch-materialistische 'dus' werd geschrapt. Volgens Troelstra gaf men hiermee te kennen dat '[...] aanvaarden van het orthodoxe marxisme niet noodzakelijke voorwaarde was voor toetreding tot de SDAP'.¹⁷ De partij mocht met haar meistoeten, fakkeloptochten, affiches van Fré Cohen en Johan van Hell appelleren aan de sentimenten en toekomstdromen der arbeiders, in het SDAP-programma overheerste niettemin de ratio. Zelfs de propaganda deed bij voortduring een beroep op het verstand en onderscheidingsvermogen van de (aspirant-)kiezer. Men trachtte duidelijk te maken dat de sociaal-democratische politiek de meest logische en daarom de enig juiste was. Specifiek marxistisch was dit natuurlijk niet, maar evenals het liberalisme was het marxisme beïnvloed door het rationalisme van de achttiende-eeuwse Verlichting.

Hoewel de sociaal-democraten van mening waren dat er veel voorbereidend werk gedaan kon en moest worden, om de overgang naar het socialisme zo soepel en pijnloos moge-

lijk te laten verlopen, ontleenden zij aan Marx toch de zekerheid dát het socialisme er zou komen. Bovendien zag men zichzelf niet alleen als de erfgenamen van Marx; met uitzondering van de communisten zagen de politieke tegenstanders de SDAP ook als een marxistische partij. Hiertegen tekenden de sociaal-democraten nimmer protest aan.

Nieuwe denkbelden

Evenmin als de liberalen en confessionelen hadden de sociaal-democraten een antwoord op de economische crisis en de opkomst van het fascisme. Tegenover de ongekende depressie hadden fraaie marxistische bewegingswetten niets anders te bieden dan het machteloos makende devies: afwachten. De opmars van het fascisme maakte duidelijk dat er zich tussen proletariaat en bourgeoisie een middenklasse bevond die geen aanstalten maakte te verdwijnen, die integendeel zelfs in omvang toenam, en die in opstand leek te komen tegen zowel arbeidersbeweging als grootkapitaal.¹⁸ In De SDAP-gelederen waren er echter mensen die zochten naar concrete antwoorden op deze problemen, in de hoop dat zij de verstarring van de sociaal-democratie konden doorbreken.

Op het gebied van de ideologische grondslagen van de partij waren het vooral religieus-socialisten en leden van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) die een heroriëntering nastreefden. Beide groepen waren sterk beïnvloed door de Belgische socialistische theoreticus Hendrik de Man, wiens *Zur Psychologie des Sozialismus* (1926) grote indruk had gemaakt. In de door Koos Vorrink geleide AJC werd het socialisme verstaan als een idealistische gezindheid, een mentaliteit, en niet als de noodzakelijke uitkomst van maatschappelijke ontwikkelingen. Waar het om ging blijkt duidelijk uit de titel van Vorrinks boek uit 1933: *Om de vrije mens der nieuwe gemeenschap*. Overigens had De Man zeer veel ontleend aan het werk van de Franse socialist Jean Jaurès. Willem Banning, de onbe-

twiste aanvoerder der religieus-socialisten, greep direct terug op de denkbeelden van Jaurès.¹⁹

Naast de aanhangers van Banning en Vorrink was er een aantal jongeren dat zich inzette voor intellectuele vernieuwing van de sociaal-democratie. Ze waren zo'n vijftien jaar jonger dan de voorman der religieus-socialisten en de jeugdleider, en hoewel de meesten al actief waren geweest in de Sociaal-Democratische Studentenclubs (SDSC), maakten zij pas rond 1930 hun entree in de 'volwassen' partij. Het waren mensen als Hilda Verwey-Jonker, Jan Tinbergen, Hein Vos, H.B. Wiardi Beckman, Henk Brugmans en, zij het iets ouder, Marinus van der Goes van Naters. In haar terecht vermaarde essay over de socialistische theorievorming tussen 1913 en 1938 stelde Hilda Verwey-Jonker dat deze 'derde generatie' minder dan Banning en Vorrink was geïnteresseerd in een allesomvattende socialistische maatschappijbeschouwing. Het ging hun vooral om wetenschappelijke analyses van de feitelijke maatschappelijke ontwikkeling, die konden dienen als hulpmiddelen van een socialistisch geïnspireerde politiek van concrete hervormingen.

De theoretisch fysisch Jan Tinbergen en de elektrotechnisch ingenieur Hein Vos gaven de economische denkbeelden in de SDAP nieuwe impulsen. Hierbij hield de eerste zich voornamelijk bezig met theoretische vraagstukken, terwijl de tweede zich verdienstelijk maakte door nieuwe economische inzichten te verwerken in praktische voorstellen. Vanaf 1928 publiceerde Tinbergen in *De Socialistische Gids* een aantal artikelen waarin hij aantoonde dat verschillende denkbeelden van de zeer invloedrijke 'Oostenrijkse school', zoals bij voorbeeld de grensnuttheorie, steeds meer door de feiten werden achterhaald. Door de toenemende concentratie van bedrijven in concerns en kartels werkten de veronderstelde vrije ruil en vrije concurrentie niet meer. In plaats van de befaamde 'onzichtbare hand' was er volgens Tinbergen sprake van een 'bewust verdelingsprincipe'. Hoe de welvaart werd verdeeld,

was een politieke keuze. Socialisten konden door middel van 'regeling' en 'beheersing' van de economie hun doel verwezenlijken.²⁰

Hein Vos, onder wiens leiding het *Plan van de Arbeid* (1935) werd geschreven, vertaalde de nieuwste opvattingen in een economisch-politiek programma. Het Plan liet weliswaar nog veel open dat later moest worden uitgewerkt, bij voorbeeld ideeën voor een verdergaande industrialisatie van Nederland, maar was niettemin een intellectuele prestatie van formaat. Het bood een concreet alternatief voor de fatalistische en improviserende politiek van de regering. Belangrijk was het besef dat de overheid meer kon doen dan alleen het zo goed en zo kwaad als het ging verbinden van de door de crisis geslagen wonden. De economie kon en moest actief worden gestimuleerd. Het Plan gaf blijk van een welhaast onwankelbaar vertrouwen in de mogelijkheden van planning, reglementering en sturing van de volkshuishouding. De economische wetenschap en de statistiek moesten de instrumenten leveren waarmee de sociaal-democraten de samenleving, langs wegen van geleidelijkheid, konden sturen in de richting van een rechtvaardige, stabiele en ordelijke maatschappij. Productie, conjunctuur, technologische vernieuwing – dat alles kon worden beheerst.²¹

Naast de economische crisis, die met haar enorme werkloosheid en sociale ontreddeering op zichzelf al erg genoeg was, maakte vooral de opmars van het fascisme de situatie bijzonder hachelijk. Het Europese fascisme was weliswaar ontstaan in de chaos en ellende die volgden op de Eerste Wereldoorlog, maar buiten Italië kreeg het pas de wind in de zeilen nadat de crisis was uitgebroken. Onder marxisten werd er over de aard van het fascisme gestreden door de aanhangers van de zogenaamde 'Bonapartisme-these' en die van de 'agententheorie'. Het kwam er in ieder geval op neer dat de fascistische bewegingen de, al dan niet verzelfstandigde, 'knuppelgarde' der bourgeoisie waren.²² Zo was het ook in de ogen van

marxistische SDAP-theoretici als Sam de Wolff en Jacob van der Wijk onnodig aandacht te schenken aan de aanhang, doelstellingen en ideologie van het fascisme. De Duitse catastrofe van 1933 was eenvoudig de schuld van het kapitalisme, en van de sociaal-democratie die zich immers had 'verkocht' aan de industriëlen en *das Militär*.²³

Banning daarentegen had als een der weinigen in en buiten de SDAP wél oog voor de drijfveren van het fascisme en zijn aanhangers. Ook hij legde de schuld van de fascistische successen voor een groot deel bij de Duitse sociaal-democratie. Door vast te houden aan de marxistische ideologie was de SPD niet in staat geweest de in brede kringen levende onvrede en antikapitalistische sentimenten dienstbaar te maken aan een socialistische politiek. Het fascisme was een gevaarlijke concurrent voor de sociaal-democratie, omdat het de op drift geraakte middengroepen en ontwortelde jeugd mobiliseerde. Deze groepen herkenden in het nazisme het verzet tegen de moderne maatschappij, de weerzin tegen het alles verklarende rationalisme en het kille, mechanische wereldbeeld van de Verlichting. De snelle maatschappelijke veranderingen en het wegvallen van traditionele zekerheden als het geloof en een rigide sociale orde joegen velen schrik aan en deden hen verlangen naar iets 'anders', iets 'nieuws', iets mythisch, een leven dat 'groots en meeslepend' zou zijn. Volgens Banning was het deze geestesgesteldheid, die niet specifiek fascistisch of typisch Duits was, die het nationaal-socialisme mede zo'n stuwkracht gaf. Hij zag het nazisme dus als een revolutionaire beweging die zich keerde tegen de democratische, burgerlijk-liberale maatschappij, en die hierbij een beroep deed op anti-rationalistische sentimenten. Wilde de SDAP niet dezelfde fouten maken als haar Duitse zusterpartij, dan diende zij uit het gebeurde enkele lessen te trekken. In de eerste plaats moest volgens Banning en de zijnen de sociaal-democratie af van het bloedeloze economisch determinisme, en diende men het socialisme weer te zien als een na te streven ideaal. Vervol-

gens moest de SDAP een perspectief bieden aan de midden-groepen, die min of meer klem zaten tussen arbeidersbewe-ging en bourgeoisie. Tot slot was het absoluut noodzakelijk dat men zich ondubbelzinnig bekende tot de democratie.²⁴

Onophoudelijk, en tot veler irritatie, hamerde Banning op deze eisen. Vanaf zijn optreden in de in 1933 ingestelde Her-zieningscommissie begon deze vasthoudendheid vruchten af te werpen. Niet alleen heeft Banning ertoe bijgedragen dat het SDAP-congres van 1934 vaststelde dat de democratie niet langer slechts een middel maar tevens het doel van het socia-lisme was, ook was op zijn instigatie in 1933 een 'commissie tot vergelijkend onderzoek van politieke systemen' inge-steld.²⁵ Nadat het rapport van die commissie, *Het staatkundig stelsel der sociaal-democratie*, in 1935 was verschenen, drong Ban-ning onmiddellijk aan op het opstellen van een nieuw begin-selprogramma. En zo geschiedde.²⁶ Ook aan de positie van de middengroepen werd nu, niet alleen door Banning, meer aandacht geschonken en met ingang van het beginselpro-gramma van 1937 was de SDAP, althans in theorie, geen zui-vere arbeiderspartij meer.²⁷ Vanaf 1933 was er bovendien een kentering waarneembaar in de houding ten opzichte van vor-stenhuis en nationale gedachte. Had de sociaal-democratie de koninklijke familie tot dan toe genegeerd, toen begon men aandacht te schenken aan wel en wee van het vorstenhuis. De verloving van prinses Juliana, in september 1936, was de eer-ste gelegenheid waarbij men actief deelnam aan de feestelijk-heden.²⁸

Bovenstaande verliep in grote lijnen zoals Banning en Vor-rink zich dat gewent hadden. Op het terrein van de socialis-tische levensbeschouwing was hun overwinning echter van veel beperkter aard. Nadat men met het beginselprogramma van 1937 afscheid van het marxisme had genomen, streefden Banning en Vorrink naar een verdergaande wijziging van de grondslagen van het socialisme. Banning verklaarde in 1938: 'Een nieuwe ontmoeting van Christendom en Socialisme is

geboden, èn op grond van practisch-utilitaristische motieven (de toekomst van onze Europese cultuur), èn op grond van de Waarheid van het Evangelie.’²⁹ Hoewel Vorrink zich niet in de eerste plaats beriep op het evangelie, stond toch ook bij hem de christelijk-humanistische grondslag van het socialisme voorop. Nu bleek echter dat de levensbeschouwelijke vernieuwing van de partij haar grenzen had bereikt. Albarda vond het welletjes en was van mening dat het isolement van de partij alleen was op te heffen door het deelnemen aan de regering. De SDAP mocht in korte tijd haar ideologie hebben veranderd, voor de meeste partijleden duurde het wel even eer men alles had verwerkt. In 1940 schreef de redactie van *Socialisme en Democratie*, bestaande uit Banning, Brugmans en Van Gelderen: ‘De kerngedachten in het beginselprogramma neergelegd, zijn nog allerminst gemeengoed, zelfs niet in de eigen rijen.’³⁰ Een regelrechte nederlaag had Banning overigens geleden toen de SDAP op haar congres van 1937 de eis van nationale ontwapening liet vallen. De drastisch gewijzigde internationale verhoudingen maakten dat het oude standpunt niet langer houdbaar was, zeker niet als men regeringsdeelneming nastreefde. Dit besluit deed Banning, die in dit conflict trouwens tegenover Vorrink stond, bijna de partij verlaten.³¹

Waarom de vernieuwing slaagde

Rond 1933 werd de SDAP geleid door een gerontocratie, een verzameling in de strijd vergrijsde heren die al decennia lang deel uitmaakten van de partijtop. De toonaangevende leiders waren fractievoorzitter en partijleider J.W. Albarda (1877), kamerlid W.H. Vliegen (1862) en partijvoorzitter J. Oudegeest (1870). J.F. Ankersmit (1871) was hoofdredacteur van *Het Volk* en de voornaamste partij-ideoloog was de socioloog en criminoloog W.A. Bongers (1876). Terwijl Vliegen behoorde tot de ‘Founding Fathers’ van de partij hadden de anderen zich kort na de oprichting in 1894 aangesloten bij de SDAP. De zeer

noodzakelijke verjonging in de partijtop ging mondjesmaat en was bovendien erg betrekkelijk. Zo was Banning toen hij in 1931 in het partijbestuur werd gekozen, reeds drieënveertig jaar. De in de jaren dertig binnen de Tweede-Kamerfractie snel opgang makende W. Drees was zelfs twee jaar ouder dan Banning. Het kiezen van de bijna drieënveertigjarige Koos Vorrink tot partijvoorzitter, in 1934, werd door sommigen gezien als een groot waagstuk.

Het was ook hierom niet verwonderlijk dat de SDAP, geconfronteerd met de tumultueuze ontwikkelingen in dit decennium, moeite had met het formuleren van een adequaat antwoord. Het teruggrijpen naar oude zekerheden was in dit geval niet meer dan een natuurlijke reflex. Zo kon het bij voorbeeld gebeuren dat het partijbestuur aan de zichzelf als 'echte' marxist beschouwende Sam de Wolff in 1932 opdracht gaf een populaire brochure over de economische depressie te schrijven. In dit werkje, *De Crisis*, gaf De Wolff een heldere samenvatting van de denkbeelden uit zijn hoofdwerk *Het economisch getij*. Aan het verloop van de economische conjunctuur viel volgens hem niet te sleutelen; bovendien zou het binnenkort weer de goede kant op gaan.³² Toen dat laatste niet het geval bleek deed de partij een halfslachtige poging met een meer diepgaand antwoord op de crisis te komen, hetgeen resulteerde in een 'oppoetsen' van het socialisatierapport uit 1920.

Voor nieuwe denkbeelden als die van Tinbergen en Vos leek de partijtop nog niet ontvankelijk. Toen de eerste in 1930 voorzichtig opmerkte dat loonsverlagingen soms noodzakelijk konden zijn voor een goede economische ontwikkeling, werden hem door Oudegeest hardhandig de oren gewassen. De hard werkende 'mannen van de praktijk' in partij en vakbeweging hadden volgens de partijvoorzitter niets aan vage, speculatieve beschouwingen van intellectuelen die nog maar net kwamen kijken. Dit soort geklets was niets dan koren op de molen der werkgevers.³³ Volgens Boekman – op veel ge-

bieden overigens een uitgesproken vernieuwer – was Tinbergen op economisch gebied slechts een ‘dilettant’.³⁴ De voorstellen van Hein Vos voor grote openbare werken vonden een beter onthaal, te meer daar de nieuwe denkbeelden die eraan ten grondslag lagen iemand als Albarda ontgingen.³⁵

Toch waren Tinbergen en Vos geen roependen in de sociaal-democratische woestijn. De erkenning kwam snel. Reeds in 1930 werd de nog geen zevenentwintigjarige Tinbergen opgenomen in de redactie van *De Socialistische Gids*. Hoofdredacteur Bonger had onmiddellijk zijn ongewone talenten herkend en bewonderde Tinbergen zeer.³⁶ En toen in 1934 partij en vakbeweging een Wetenschappelijk Bureau oprichtten werd Vos directeur. Dit hield uiteraard niet in dat de partijtop nu zonder slag of stoot gewonnen was voor de ideeën der nieuwlichters. Het door Vos en zijn medewerkers op te stellen plan zou in de ogen van Albarda *cum suis* niet meer zijn dan een concretisering van het socialisatie-rapport.³⁷ De jongeren kregen het voordeel van de twijfel, en toen bleek dat het Plan van de Arbeid kansen bood om het moreel en elan van de partij te herstellen, werden er weinig woorden vuil gemaakt aan het feit dat het een geheel ander werkstuk was dan eerdere rapporten.

De partijleiding was inmiddels gaan inzien dat er iets moest gebeuren, dat een ideologische en politieke heroriëntering noodzakelijk was. Leuk was dat misschien niet; de oude, beproefde koers had immers heel wat vruchten afgeworpen, maar er was geen andere keus. Nu er zich onder de jongere garde verschillende mensen aandienen die beschikten over nieuwe ideeën, leek het verstandig dezen de kans te geven zich te bewijzen. Vandaar dat een flink aantal van hen werd benoemd in de diverse commissies die het veranderingsproces vorm moesten geven. Banning en Vorrink speelden reeds een belangrijke rol in de Herzieningscommissie. Deze toen al wat ‘oudere jongeren’ kregen in de commissie voor de politieke systemen steun van onder anderen Van der

Goes van Naters en Wiardi Beckman. De commissie voor het beginselprogramma telde naast de vier genoemde heren tevens de volgende 'vernieuwers': Boekman, Brugmans, Verwey-Jonker en Vos. De jongeren werden opgenomen in het partij-establishment en konden daar ook daadwerkelijk invloed uitoefenen.

Door de 'vernieuwers' de ruimte te bieden, en er tegelijkertijd voor te waken dat men de 'rank and file' niet van zich vervreemde, zorgde de 'oude garde' ervoor dat het heroriënteringsproces soepel kon verlopen. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de houding van de vernieuwers hier in belangrijke mate toe bijdroeg. Anders dan de 'Tribunisten' uit de jaren 1907-'09 of de groep rond Schmidt en De Kadet uit de periode 1928-'32, wier acties tot linkse afsplitsingen hadden geleid, vormden de vernieuwers geen georganiseerde oppositie. In de eerste plaats waren zij, dit in tegenstelling tot bovengenoemde facties, er niet zozeer op uit om de politieke koers van de partij te dicteren.³⁸ De jongeren hadden het evenmin op de partijleiders persoonlijk gemunt; de verstandhouding was over het algemeen goed, al waren er de nodige verschillen van mening. Een voorbeeld van de houding van het partij-establishment gaf Tinbergen in 1985, toen hij over een der leden van het curatorium van het Wetenschappelijk Bureau vertelde: 'Van der Waerden stond aanvankelijk sceptisch tegenover onze denkbeelden maar hij was een uitstekend pedagoog, had zelf zoons in onze leeftijd en hij wist een buitengewoon goede verhouding tot ons te scheppen. Hij was een soort vaderfiguur, maar gunde ons wel een mate van eigen inbreng.'³⁹ Er was, in tegenstelling tot de jaren zestig, geen sprake van een 'generatieconflict'. Het uniform van Vorrink ten spijt waren er over het algemeen weinig uiterlijke verschillen tussen ouderen en jongeren. Men behoorde tot dezelfde 'cultuur'.

Een andere reden waarom de kloof tussen jonge en oude garde betrekkelijk klein was, was gelegen in het feit dat de

verschillen tussen de vernieuwers onderling vrij groot waren. Zo is het bij voorbeeld opmerkelijk dat mensen als Banning en Vorrink veel kritiek hadden op de zakelijkheid van het ‘ingenieurs-socialisme’, zoals dat vooral in de jaren twintig sterk was opgekomen, terwijl Tinbergen en Vos ertoe bijdroegen dat de sociaal-democratie, vooral waar het economische en sociale vraagstukken betrof, juist veel zakelijker en technocratischer werd. De vernieuwers waren geen groep met een samenhangend programma. Banning en Vorrink hielden zich grotendeels bezig met het ontmantelen van de oude marxistische ideologie. Het socialisme werd onder hun invloed vanaf 1937 gedefinieerd als een ethisch beginsel, een ideaal dat de gehele bevolking ten dienste stond. Weliswaar bleef hun streven op het punt van de levensbeschouwelijke fundering van het socialisme zonder resultaat, maar met zaken als het vooropstellen van de democratie als doel van het socialisme, de toenemende aandacht voor de middengroepen en de bestrijding van het fascisme – waarin hun activiteiten concreter van aard waren – hadden ze meer succes. Tinbergen, Vos en verschillende jonge economen en sociologen richtten zich daarentegen in hoofdzaak op de analyse van de maatschappelijke werkelijkheid. Zij werkten al doende aan de instrumenten waarmee socialistische politiek ook daadwerkelijk gevoerd kon worden.

Slobeschouwing

Een partij waar het goed mee gaat, zal nooit besluiten zich te ‘vernieuwen’. Externe druk en interne onvrede zijn altijd de belangrijkste oorzaken van een veranderingsproces in een politieke partij. Dit gold ook voor de SDAP in het begin van de jaren dertig. Crisis, fascisme, electorale stagnatie en onder de partijleden een toenemend defaitisme – dat waren de redenen die de partijleiding in 1933 ertoe deden besluiten de eerste wankele schreden te zetten op het pad van een ideologische heroriëntering.

Met de theoretische grondslagen van de partij was men altijd al vrijmoedig omgegaan. Wat in de officiële doctrine onbruikbaar bleek werd zonder omhaal overboord gezet en vervangen door denkbeelden die waren ontleend aan recente maatschappelijke ontwikkelingen. Rond 1930 was de SDAP wederom toe aan een dergelijke opruiming.

Als men de taak van een politieke partij ziet als het uitdragen van een visie op het 'algemeen belang', en het ontwikkelen van instrumenten om deze visie te verwezenlijken, dan was de SDAP na 1918 gedwongen zich opnieuw te bezinnen op haar taak. De belangrijkste eisen uit de voorgaande periode waren immers ingewilligd, terwijl het uiteindelijke doel nog lang niet was bereikt. Door middel van in de jaren twintig ontworpen 'blauwdrukken' als de rapporten over socialisatie en medezeggenschap trachtten de sociaal-democraten een concreet antwoord te formuleren op deze situatie. De oude, sterk deterministische ideologie was er echter de oorzaak van dat deze pogingen onvoldoende aansloten bij de maatschappelijke verhoudingen. In de jaren dertig slaagde men er wel in om vrij snel te komen met een nieuwe definitie van het algemeen belang, en tot het bijbehorende instrumentarium. Dit lijkt mede te zijn voortgekomen uit het besef dat er met spoed 'achterstallig onderhoud' diende te worden verricht, wilde men, om met Den Uyl te spreken, 'de boel bij elkaar houden'.

Zowel de gevestigde partijtop als de jongeren stelden zich in ideologische vraagstukken flexibel op en waren niet geneigd zich vast te leggen op allerlei loodzware dogma's. Men was in hoge mate praktisch ingesteld. Hoe belangrijk het debat over de beginselen van het socialisme ook was, hoe bevrijdend het loslaten van de laatste marxistische leerstellingen ook werkte, de grote betekenis van het vernieuwingsproces was allereerst dat men nu kwam met een alternatieve economische politiek, met een gefundeerde visie op de democratie en dat men aansluiting zocht bij de nationale tradities.

De SDAP mocht dan de bijl hebben gezet in het 'wetenschappelijk socialisme' van Marx, vanaf de rapporten uit de jaren twintig ontwikkelde zij zich evenwel in steeds wetenschappelijker richting. Bij alle verandering is er dus zeker wel een mate van continuïteit te constateren: de partij hanteerde de maatschappelijke ontwikkeling steeds als belangrijkste leidraad en stelde zich in theoretische kwesties derhalve flexibel op.

Voor de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie was het vernieuwingsproces van de jaren dertig zeer belangrijk. 'Oude plunje' werd weggedaan en er ontstond een open klimaat, waarin men tal van nieuwe ideeën kon ontwikkelen. Dit resulteerde in een zeer concreet 'plansocialisme'. Uiteraard loopt elke vernieuwing ten einde, wordt alles wat eens modern was vanzelf ouderwets. Zo ging het ook met de partijvernieuwing van de jaren dertig. In de jaren zestig kwamen er steeds meer bezwaren tegen de zakelijke, technocratische benadering van het plansocialisme. De overtuiging won veld dat in de jaren dertig met het opruimen van de ideologische ballast ook het socialistische idealisme was verkwanseld. De vernieuwers van toen werden in de jaren zestig vanzelf de 'oude sokken'. Men behoeft echter niet voetstoots de cyclische opvatting van de geschiedenis te aanvaarden, om met enige ironie te constateren dat de generatie van Nieuw Links momenteel hetzelfde twijfelachtige genoeg mag smaken.

Noten

1— Zie: B. Tromp e. a., *Beginselen ter sprake*, Amsterdam 1985.

2— Zie: P. de Rooy, 'Het zoeken naar de moederwetenschap. Ordening in de jaren dertig', in: R. A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*, Houten 1989, p. 66-88.

3— Voor de houding van de VDB, zie: H. L. J. Vonhoff, 'Defensiepolitiek van liberalen en Vrijzinnig-Democraten in de

jaren dertig', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*, Dieren 1984, p. 63-67. Voor het regeringsbeleid, zie: J.C.H. Blom, "'Durch kamen sie doch", Het Nederlandse defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd', in: t. a. p., p. 116-143.

4—P.J. Knegtman, *Socialisme en Democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939*, Amsterdam 1989, p. 100-105.

5—Zie voor deze kwesties: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland*, Amsterdam 1989, p. 65-154. Overigens is Buiting van mening dat de vrijmoedige wijze waarop Troelstra met de theorie omging, de SDAP in een doodlopend slop heeft doen belanden.

6—L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme*, deel 2, Utrecht/Antwerpen 1980, p. 21. Volgens Kolakowski handelde het hele 'revisionisme-debat' over de vraag welk gedeelte van het Erfurter program nu doorslaggevend diende te zijn.

7—Vergelijk voor de instrumentele visie van de SDAP op het marxisme: H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*, Leiden 1974, p. 239-240.

8—Voor deze rapporten, zie: A. Peper, 'Socialisme en technocratie', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de 'plannen' van SDAP en PvdA*, Amsterdam 1982, p. 11-34.

9—In navolging van Bernstein had Rudolf Kuyper reeds in 1902-1903 gepleit voor het vervangen van Marx' arbeidswaardeleer door de grensnuttheorie van de zogeheten Oostenrijkse school. Na de Eerste Wereldoorlog was J. van den Tempel de belangrijkste pleitbezorger van deze aanpassing van de sociaal-democratische theorie. In de praktijk liet de SDAP de arbeidswaardeleer geheel los. Zie hiervoor: M.H.J. Dullaart, *Regeling of vrijheid. Nederlands economisch denken tussen de wereldoorlogen*, Rotterdam 1984, p. 60-62; A. Knotter, 'Sociaal-democratische opvattingen over loon en loonstrijd in Nederland (1918-1940)', in: *Tijdschrift voor Sociale*

Geschiedenis, 17 (mei 1980), p. 3-44. Marx' opvatting dat in het kapitalisme de technologische ontwikkeling ervoor zorgde dat de uitstoot van arbeidskrachten de vraag naar nieuwe overtrof, zodat een 'industriële Reservearmee' ontstond werd door Kuyper in 1912 bekritiseerd. In 1928 werd ze door de voornaamste SDAP-theoreticus op het gebied van de bedrijfs-rationalisatie, Theo van der Waerden, zonder meer verworpen. Zie: Dullaart a. w., p. 63; J. Laurier, F. Pot, 'Sociaal-democratische arbeidersbeweging en wetenschappelijke bedrijfsvoering 1920-1940', in: *Te elfder ure*, 33-annex (1983), p. 70-154, in het bijzonder p. 105-106.

10—Dullaart, a. w., p. 64-66.

11—Knotter, a. w., p. 4. Het enige argument dat Knotter aanvoert is dat wat betreft de loontheorie de SDAP steunde op de Marx-kritiek van Bernstein. Dit feit rechtvaardigt echter nog niet een dergelijk vergaande conclusie. Door marxisme tegenover reformisme te stellen miskent hij immers het marxistische karakter van het reformisme.

12—J. van Gelderen, 'Verdieping van het marxisme?', in: *De Socialistische Gids*, 1930, p. 875. Dit was het laatste van een viertal artikelen waarin Van Gelderen de opvattingen van De Wolff bestreed.

13—Onder het mom van de totale democratie, wat inhoudt dat iedereen de hele tijd over alles meedenkt en meebeslist, leidt het anarchisme immers tot de dictatuur van enkele fanatici, van de lieden met de grootste bek. Voor een briljante analyse van dit mechanisme, zoals dit voor het eerst aan het licht trad in de Franse Revolutie, zie: J. L. Talmon, *The origins of totalitarian democracy. Political theory and practice during the French revolution and beyond*, Londen 1952.

14—Kolakowski, a. w., deel 2, p. 70. Men ziet dat Kautsky's marxisme in dit opzicht niet dogmatisch was, maar meer een methode.

15—In de jaren dertig publiceerden twee sociaal-democratische auteurs ieder een belangrijk boek over dit onderwerp:

B. van den Tempel, *Democratische vrijheid en socialistisch recht* (Haarlem 1933) en W.A. Bongers, *Problemen der democratie* (Amsterdam 1934). Hoewel beiden een instrumentele visie op de democratie hadden, stonden hun boeken lijnrecht tegenover elkaar. Voor Van den Tempel was de objectieve rechtseis van de gelijkheid primair. Democratische vrijheid was slechts een middel tot dat doel, en niet per definitie beter dan dwang. Bongers zag de democratie weliswaar ook als een manier om tot verwezenlijking van het socialisme te komen, maar hij wist op zulk een overtuigende wijze de volstreekte superioriteit van dit middel te bezingen, dat het ondenkbaar werd dat hij ooit voor een ander zou kiezen. Voor een uitstekende samenvatting van beide boeken, zie: M. Krop, *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid*, Amsterdam 1987, p. 47-59.

16—*Het landbouwwraagstuk*. Rapport eener commissie benoemd door het partijbestuur der SDAP, Amsterdam 1933. Op p. 66 lezen wij: 'Slechts in geval de Partij door omstandigheden op revolutionaire wegen zou worden gedwongen, zou men de volledige confiscatie van de grond aan de orde kunnen stellen...'

17—P.J. Troelstra, *Gedenkschriften. Deel III. Wording*, Amsterdam 1929, p. 170.

18—Tegenwoordig wordt deze visie veelal toegeschreven aan Jacques de Kadt. In zijn hoofdwerk *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1939) besteedde hij inderdaad veel aandacht aan de noden en aspiraties van de middenklassen. In Duitsland waren echter reeds vanaf 1930 dergelijke analyses gemaakt door onder anderen Theodor Geiger, Günther Keiser, Carlo Mierendorff, Paul Tillich en Eduard Heimann. Zie hiervoor: W. Wippermann, *Zur Analyse des Faschismus. Die sozialistischen und kommunistischen Faschismustheorien 1922-1945*, Frankfurt a.M./München/Berlin 1981; H. Grebing, 'Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus', in: W. Luthardt (Hrsg.), *Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Weimarer*

Republik, Bd.2, Frankfurt a.M. 1978, p.259-279; D.Döring, *Christentum und Faschismus. Die Faschismusdeutung der religiösen Sozialisten*, Stuttgart 1982. Ook Hendrik de Man legde sterk de nadruk op de rol van de middenklassen, bij voorbeeld in 'Socialisme en fascisme', opgenomen in *Opbouwend Socialisme*, Arnhem 1931, p.147-181. In Nederland was het Banning die in 1932 *Het nationaal-socialisme* schreef, waarin hij deze beweging zag als een anti-marxistische, antimoderne en antirationalistische golf; een visie waarmee ook De Kadt en na hem Nolte veel opzien baarden.

19— In 1931 promoveerde Banning tot doctor in de godgeleerdheid op *Jaurès als denker*, naast een wetenschappelijk hoogstaand onderzoek tevens een hartstochtelijk pleidooi voor het religieus-socialisme. (Voor een samenvatting, zie: R.Hartmans, 'Jaurès als voorbeeld', in: *Socialisme en Democratie*, april 1990, p.118-119.) Banning was echter niet de enige Nederlandse bewonderaar van Jaurès. Zo had Vliegen reeds in 1904, op het Amsterdamse congres van de Tweede Internationale, de zijde van Jaurès gekozen, tegenover de orthodox-marxistische meerderheid onder leiding van Bebel en Guesde. In tegenstelling tot Banning waardeerde hij in Jaurès vóór alles het pragmatisme en de intellectuele souplesse. In zijn, welwillende, recensie van Bannings proefschrift schetste Vliegen de Franse socialist als een denker die '[...] midden in het praktische politieke leven staand, een theoretische motivering van het socialisme heeft opgebouwd, waarin geestelijke en zedelijke factoren het hoofdelement vormen. Iemand bovendien, die de Marxistische wetenschap in hare betekenis, volledig erkent en de synthese tussen materiële en immateriële elementen in de historie der maatschappelijke beweegkrachten poogde te vinden.' W.H. Vliegen, 'Jaurès leeft voort', in: *De Socialistische Gids*, aug./sept. 1931, p.577-583; citaat op p.578.

20— J. Tinbergen, 'Opmerkingen over ruiltheorie', in: *De Socialistische Gids*, 1928, p.431-445; 539-548; dez. (onder pseu-

doniem J. Dirks), 'Vraagstukken van socialistische economie', t. a. p., 1929, p. 528-541. Een weergave van Tinbergens economische en socialistische denkbeelden vindt men in de voortreffelijke doctoraalscriptie van Aad Blok, *Jan Tinbergen en de Nederlandse sociaal-democratie. Ideeën over sociaal-economische ordening en economische politiek 1930-1960*, RU Utrecht 1987. Voor bovenstaande artikelen, zie p. 24-35.

21— In hoeverre dit vertrouwen door een ieder in de SDAP werd gedeeld is onduidelijk, al is het niet onwaarschijnlijk dat na een periode waarin de ene zekerheid na de andere sneuvelde, het denkbeeld van een beheersbare maatschappelijke ontwikkeling door velen met beide handen werd aangegrepen. Sceptischer geesten waren er echter ook, getuige deze opmerking van J. van den Tempel: 'Men kan trachten door organisatie van het maatschappelijke voortbrengings- en verdeelingsproces maatschappelijke verspilling te voorkomen en de juiste doelstelling te geven aan de menselijke inspanning. Men kan pogen het menselijke scheppingsvermogen zó te richten, dat zijn vrucht ten goede komt van de ganse samenleving. Maar de poging tot breidelen en temperen van de technische en bedrijfsorganisatorische ontwikkelingen is een onbegonnen en machteloos werk.' J. van den Tempel, *De wereld in stormtij. Onderzoek naar oorzaken, zin en verloop van economische en maatschappelijke spanningen*, Haarlem 1938, p. 127-128.

22— De 'agenten-theorie' was de officiële opvatting van de Komintern tot aan de Volksfrontpolitiek van midden jaren dertig. De fascistten waren niet meer dan de betaalde huurlingen van het grootkapitaal. De 'Bonapartisme-these' werd begin jaren twintig verdedigd door enkele 'austro-marxisten' doch kreeg vooral bekendheid toen de 'rechtse' communist August Thalheimer haar rond 1930 gebruikte in zijn strijd tegen de Komintern. Uitgangspunt waren Marx' geschriften over de Franse revolutie van 1848 en de opkomst van Napoleon III. In een situatie van een 'evenwicht der klassenkrachten' trachtte de bourgeoisie haar economische macht te redden

door de politieke macht over te dragen aan de leider van een massabeweging van 'gedeklasseerde' elementen en avonturiers. Hierna zou de uitvoerende macht echter 'verzelfstandigen' en ook de bourgeoisie gaan onderdrukken. Zie: W. Wiperman, *a. w.*, passim.

23— Zie: R. Hartmans, 'Het fascisme en de vernieuwing van het socialisme. De SDAP in de jaren dertig', in: *Socialisme en Democratie*, mei 1989, p. 170-177.

24— Banning ventileerde deze denkbeelden onder andere in: *Om de groei der gemeenschap*, Arnhem 1926; *Jaurès als denker*, Arnhem 1931; *Het nationaal-socialisme*, Arnhem 1932; *Marx... en verder*, Arnhem 1933; en 'Hoe hebben wij de Duitse gebeurtenissen te verstaan?', in: *De Socialistische Gids*, okt. 1933, p. 669-679.

25— Notulen Partijbestuur, 1-4-1933; 2-9-1933.

26— Idem, 2-11-1935; 13-11-1935. Voor deze gang van zaken zie ook: Joh. S. Wijne, 'Op weg naar de Partij van de Arbeid. Het beginselprogramma van de SDAP van 1937 en het streven naar een democratisch-socialistische volkspartij', in: J. Bank e.a. (red.) *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1983. Ook de nieuwe term 'beginselprogramma' duidde op het succes van Banning. Tot dan toe was men van mening geweest dat het programma geen 'beginselen' bevatte, doch slechts een door wetenschappelijke analyse onderbouwde politieke strategie.

27— In de Herzieningscommissie drongen vooral Banning, Boekman, Vorrink en G. van den Bergh aan op meer aandacht voor de middengroepen. In *De Socialistische Gids* werd het klassevraagstuk besproken door E. Boekman (juni 1932, p. 442-445; okt. 1934, p. 703-715); A.W. IJzerman (aug.-dec. 1934); en Sam de Wolff (okt. 1934, p. 716-724). Concreet werden de problemen en noden van boeren en middenstanders behandeld in het Plan van de Arbeid.

28— Knegtmans, *a. w.*, p. 202-203.

29— Geciteerd bij Knegtmans, *a. w.*, p. 239.

30—Geciteerd bij Knegtmans, *a. w.*, p. 229.

31—Knegtmans, *a. w.*, p. 203-211.

32—S. de Wolff, *De Crisis*, Amsterdam 1932, p. 9. Overigens was het niet alleen het gezag van De Wolff, die de beurskrach van 1929 had voorspeld, dat de partijleiding deed besluiten deze recalcitrante theoreticus een min of meer 'officiële' brochure te laten schrijven. In de strijd tegen de 'linkse oppositie', die het geloof in de 'crisis in permanentie' beleed, kon men dit standpunt zeer goed gebruiken. Zie ook: *De partij in de crisis en de crisis in de partij*, z. p. 1932, p. 5. De opvattingen van de oppositie zijn onder meer te vinden in: F. van der Goes, J. de Kadt, P.J. Schmidt, *Actie of scheuring?*, Hilversum z.j. (1932), p. 9.

33—J. Oudegeest, 'Loonsverlaging en arbeidsduurverkorting', in: *De Socialistische Gids*, febr. 1931, p. 144-151.

34—Knegtmans, *a. w.*, p. 71.

35—J. Jansen van Galen e.a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid*, Amsterdam 1985, p. 111.

36—Blok, *a. w.*, p. 39.

37—Jansen van Galen, *a. w.*, p. 25-26.

38—Vergelijk Cohen, *a. w.*, p. 238-243. Dat critici die zich uitsluitend richtten op een politieke koerswijziging geen voet aan de grond kregen, bleek ook nog in 1933. Goudriaan en Duijs kwamen toen tegenover de partij te staan, terwijl hun opvattingen nauwelijks verschilden van wat in 1937 de officiële ideologie werd. Zie: W.A. Buddingh', 'Een idealist met passer en lineaal, Jan Goudriaan (1893-1974)', in: M. Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme*, p. 104-131; R. Hartmans, 'Schermutselingen binnen een benarde veste: de SDAP en de kwestie-Duijs (1933-1935)', in: *Socialisme en Democratie*, jan. 1990, p. 18-23.

39—Jansen van Galen, *a. w.*, p. 68.

*Willem Banning in de Partij van de Arbeid:
een verloren strijd om de doorbraak*

1. Het laatste veelomvattende concept

Dit jaar is het al weer veertig jaar geleden dat de pvdA een rapport uitbracht dat zich wat betreft omvang, degelijkheid en consistentie kan meten met het zo juist verschenen rapport *Publieke gerechtigheid* van het cda. Ik doel hiermee op het werkstuk van de Plancommissie van de pvdA *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief* van 1951. Als algemene doelstellingen bracht het plan naar voren: bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil en een redelijke verdeling van het inkomen; geen machtsuitoefening zonder verantwoordingsplicht en geen grotere machtsconcentratie dan voor de vervulling van de gestelde taken onmisbaar is; gelijke kansen voor een ieder tot ontplooiing van de persoonlijkheid in de gemeenschap; opbouw van een in de gemeenschap gewortelde cultuur; opbouw van een geordende internationale gemeenschap.¹ In grote lijnen vormde het rapport de directe voortzetting van de plansocialistische ambities van *Het Plan van de Arbeid* van 1935. Het stipuleerde de socialisatie van de basisindustrieën, van enkele sleutelindustrieën en grotendeels van het bank- en verzekeringswezen. Ook beoogde het plan gemeenschapscontrole op de beschikkingsmacht in een aantal particuliere bedrijven. Hiertoe zouden drie ordeningswetten noodzakelijk zijn: een produktiewet, een investeringswet en een kredietwet.

Maar hoe omvangrijk deze ambities ook waren, achteraf zou blijken dat het plansocialisme in Nederland met *De weg naar vrijheid* zijn laatste adem had uitgeblazen. Aanwijzingen

in die richting lagen trouwens al in het rapport zelf verpakt. Want naast het streven om een toekomstig maatschappijmodel te projecteren aan de hand van vastomlijnde sociaaldemocratische normen, bevatte het plan een flinke dosis pragmatisch realisme. Geconstateerd werd dat het kapitalisme zijn scherpste kanten verloren had en dat de arbeidsverhoudingen in de loop van deze eeuw waren gehumaniseerd. Het sociale reformisme werd in dit rapport niet meer – zoals in het *Plan van de Arbeid* (1935) – gepresenteerd als een pijnlijke concessie van de kant van de arbeidersbeweging, maar veeleer als een einddoel op zichzelf.

Een zakelijke, anti-ideologische benadering verwierf in de daarop volgende jaren in de leidinggevende PvdA-kringen de overhand. Na *De weg naar vrijheid* zag de partij er voorgoed van af een alomvattende maatschappijvisie te schetsen. In plaats ervan werkte zij voortaan met partiële, pragmatisch geformuleerde beleidsnota's. Begin jaren zestig was er nog maar weinig over van de plansocialistische idealen. Het streven naar socialisatie en ordening was in de PvdA-rapporten, zoals *Om de kwaliteit van het bestaan* van 1963, vervangen door de wens te komen tot een globale sturing van produktie en bestedingen ten behoeve van de uitbreiding van de publieke voorzieningen. Door publieke bevordering van het marktmechanisme en van de vrijheid van consumptie trachtten de socialisten voortaan te werken aan de spreiding van macht, kennis en inkomen.

Deze ontradiculisering ging gepaard met het binnendringen van het Anglo-Amerikaanse, waardevrije empirisme in het denkwerk van de hogere partijregionen. De Wiardi Beckman Stichting fungeerde bij deze ontwikkeling als doorgeefluik. De 'End of ideology'-doctrine maakte zich breed in de partij. Deze doctrine combineerde pluralistische opvattingen over staat en maatschappij met acceptatie van de welvaartsstaat naar Amerikaans model en met geloof in rationele besluitvorming en pragmatische planning. Achteraf bezien is

het verbazend, hoe grondig en snel de Partij van de Arbeid in de greep van deze nieuwe trend belandde. In enkele jaren tijds was het klassiek-socialistische concept, inclusief het plansocialisme, voorgoed in rook opgegaan. Hoe ging dat proces in zijn werk? Enkele van de ideologische factoren die in het spel waren, wil ik hierna belichten.

2. *Het doorbraak-pluralisme*

In dit artikel zal ik de aandacht vestigen op de rol die Willem Banning als politiek denker in de PvdA vervulde. Aan zijn optreden als intellectuele mentor van de partij kan belangrijke informatie worden ontleend om de ideologische ontwikkeling van de PvdA in de jaren vijftig te verhelderen. Want vanaf de oprichting van de PvdA in 1946 tot aan het eind van de jaren vijftig, toen hij zich uit het partijleven terugtrok, was Bannings invloed immens. Weliswaar onthield hij zich van het parlementaire werk en van bestuursfuncties, maar doordat hij opereerde vanaf de zijlijn, verwierf hij des te meer gezag op het terrein van de principiële en wetenschappelijke bezinning. De drie belangrijkste programmatische teksten van de jaren veertig en vijftig zijn onder zijn supervisie tot stand gekomen en grotendeels door hem persoonlijk geschreven: het 'Ontwerp program' van 1946 en de beginselprogramma's van 1947 en 1959. Als onvermijdelijke voorzitter van een groot aantal conferenties, congressen, studiegcommissies en bovendien door een stroom van artikelen in *Socialisme en Democratie* drukte hij een zwaar stempel op de koers van de partij. Ook was hij tot halverwege de jaren vijftig hoofdredacteur van dit blad en voorzitter van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting. Zowel naar buiten toe, in de ideologische confrontaties met de overige partijen, als binnen de eigen partijgelederen was hij in deze jaren de meest prominente hoeder en verdediger van de partijbeginselen.

Deze positie had hij te danken aan zijn optreden bij de

totstandkoming van de pvdA. Zijn diplomatieke operaties als voorzitter van de 'Politieke Studiecommissie' hadden geleid tot de symbiose van sociaal-democraten, vrijzinnig-democraten en progressieve christenen in een nieuwe volkspartij. De wording van de pvdA was het meest concrete resultaat van de naoorlogse doorbraakbeweging, die alle vooruitstrevende politieke krachten wenste te bundelen, met het christendom en het humanisme als levensbeschouwelijke grondslagen. Banning was de ideale bemiddelaar om de betrokken gesprekspartners over de streep van de eenwording te trekken. Ten eerste was hij, als voorzitter van de Nederlandse Volks Beweging (NVB), een van de belangrijkste leiders van het doorbraakstreven. Ten tweede was hij, als oud-bestuurslid van de SDAP, zeer invloedrijk onder de Nederlandse socialisten. Ten derde had hij, als leider van Gemeente-opbouw – de toenmalige vernieuwingsbeweging binnen de Nederlands Hervormde Kerk –, belangrijke invloed in hervormd-protestantse kringen.

Bij het fusieproces deden alle onderhandelaars principiële concessies. Ook Banning zelf zag zich tijdens het overleg genoodzaakt zijn uitgangspunten af te zwakken. Bovenal was hij de onderhandelingen ingestapt vanuit zijn positie als leider van de NVB. Het inbrengen van de principes van het doorbraakstreven, samengevat als 'personalistisch socialisme', stond voor hem hoog op de agenda. De NVB ging uit van de overtuiging dat het Nederlandse volk moest worden onderworpen aan 'een geestelijke vernieuwing, gevoed uit de levende bronnen van Christendom en Humanisme' en beoogde ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid via een radicale sociale politiek in dienst van 'een hechte, rechtvaardige en bezielde gemeenschap'.² De meeste leiders van de NVB, Banning voorop, hechtten bij de invulling van de term 'personalisme' grotere waarde aan de evangelische boodschap dan aan de humanistische normen. Fundamenteel was eerbied voor 'de persoon geworteld in een gemeenschap', die geplaatst

was in verantwoordelijkheid voor gerechtigheid en naastenliefde op bijbelse grondslag. Direct na de bevrijding leefde Banning in de verwachting dat de doorbraak de weg vrij zou maken voor een herkerstening van het hele volksleven in personalistische zin.³

In de loop van de fusiebesprekingen, die duurden van september 1945 tot in januari 1946, kwam Banning tot het inzicht dat deze doelstelling te hoog was gegrepen om een vaste plaats te verwerven in het beginselprogramma van de op te richten partij. Tijdens de onderhandelingen in de Studiecommissie over de ontwerptekst van dit programma stelde hij zich opvallend terughoudend op. Terwijl de NVB zich in haar manifest aan de bevolking expliciet had gebaseerd op 'de normen van barmhartigheid, gerechtigheid, waarheid en naastenliefde', die waren 'gevoed uit de levende bronnen van Christendom en Humanisme',⁴ bevatte het ontwerpprogramma van de PvdA als enige norm het democratisch socialisme. Bovendien ontbraken, in afwijking van het NVB-manifest, in het ontwerp-programma de termen 'personalisme' en 'personalistisch socialisme'. Banning heeft enige tijd later, bij de officiële vaststelling van het PvdA-beginselprogramma in 1947, openlijk toegegeven dat hij destijds ten aanzien van zijn doorbraakidealen flink water in de wijn had gedaan: 'Laat ik een geheim mogen verklappen, dat wellicht voor een aantal leden der Programcommissie een geheim is (er is immers in de commissie met geen woord over deze formule gesproken); nl. dat degenen, die in de N.V.B. het vurigst aan deze waardering der bronnen en normen [van Christendom en Humanisme] gehecht waren, bewust niet gepoogd hebben een dergelijke formulering in het program opgenomen te krijgen.'⁵

Op instigatie van Banning hadden de leiders van de NVB dus al kort na de bevrijding – om precies te zijn: in september 1945 – afgezien van hun streven naar een Doorbraak met een hoofdletter, gericht op het scheppen van een verantwoorde-

lijke samenleving in nieuwtestamentische zin. In plaats ervan was de doorbraak gekomen met een kleine letter: het streven om katholieken, protestanten en levensbeschouwelijk andersgezinden, die allen zowel vanuit de arbeidersbevolking als vanuit de middengroepen afkomstig waren, samen te brengen in één progressieve volkspartij.⁶ Dit tweede doorbraakstreven – door mij verder aangeduid als het ‘doorbraakpluralisme’ of ‘geestelijk federalisme’ – was bescheidener dan de wensen en plannen van de NVB. Hoewel het in theorie herkerstening van de natie niet uitsloot, koesterde het hiertoe geen hoge verwachtingen meer. De doorbraak die het beoogde, was hoofdzakelijk gericht op het opheffen van het formele organisatiepatroon van de verzuiling. In de praktijk van de PvdA kwam dit doorbraakstreven niet veel verder dan de gespitsheid om zoveel mogelijk kiezers en leden weg te halen bij de confessionele partijen.

Banning verwoordde de grondslag van dit doorbraakpluralisme tijdens de fusiebesprekingen in de Politieke Studiecommissie in de volgende termen: ‘De te stichten Partij van de Arbeid erkent het innig verband voor personen en groepen tussen levensovertuiging en politiek inzicht, doch verwierpt principieel en voor de tegenwoordige verhoudingen ook praktisch de organisatie van het politieke partijleven op de grondslag der godsdienstige belijdenis (antithese).’⁷ Als officiële partijgrondslag zou deze formulering meer dan dertig jaar standhouden. Zij belandde vrijwel letterlijk in het beginselprogramma van 1947 en verscheen opnieuw in overeenkomstige termen in het programma van 1959.

Positief geformuleerd hield het doorbraakpluralisme in dat de partij openstond voor personen en groepen van verschillende levensovertuigingen, voor zover zij instemden met het beginselprogramma. Katholieken, protestanten en humanisten konden ondanks wezenlijke verschillen in levensopvatting het standpunt van het democratisch socialisme huldigen. Negatief geformuleerd impliceerde het dat de verschillende

stromingen niet één lijn zouden trekken, als de overtuigingen uit elkaar liepen in 'diepere' kwesties, die zich vooral bewogen op de terreinen van onderwijs, opvoeding, godsdienst en zedelijkheid.

De redenering die de basis vormde van dit geestelijk federalisme was tegenstrijdig. Enerzijds onderstepte men het verband tussen levensbeschouwing en politiek. Dat hield in dat de partij een beweging moest vormen die geladen was met ethisch pathos. Anderzijds wilde de doorbraak zichzelf scherp onderscheiden van alle partijvorming op confessionele grondslag. Vanuit die overweging propageerde men het standpunt dat de PvdA in geen enkel opzicht vereenzelvigd mocht worden met één bepaalde levensbeschouwing. Met name het socialisme, in welke vorm dan ook, had volgens Banning en de zijnen afgedaan als de coherente doctrine waarop een progressieve volkspartij haar theorie en praktijk zou moeten baseren.

Telkens trok men in de partij een grens tussen de politieke strategieën enerzijds en de levensbeschouwelijke motiveringen anderzijds. Het beginselprogramma beperkte zich, als gemeenschappelijk handvest, tot praktische en zakelijke thema's, maar onthield zich van het uitdiepen van levensbeschouwelijke problemen. Ruimte hiervoor bestond er binnen de partij wel, maar dan in het kader van aparte verbanden. Op instigatie van Banning had de Politieke Studiecommissie hiertoe een federatief patroon ontworpen van 'werkgemeenschappen' op levensbeschouwelijke grondslag: de Protestants-Christelijke, de Katholieke en de Humanistische Werkgemeenschap. Volgens de Studiecommissie beschikte het klassieke socialisme niet over voldoende levensbeschouwelijke diepgang om een grondslag voor een dergelijke Werkgemeenschap te kunnen bieden. Van de 'oude' socialisten werd dan ook verwacht dat zij zich in dat opzicht zouden 'heroriënteren', hetzij op het christendom of op het humanisme.

Banning heeft in zijn politieke geschriften het doorbraakpluralisme grondig uitgewerkt.⁸ Hij stelde voorop dat het 'moderne' socialisme was gebaseerd op *ethische* motieven. Hierin onderscheidde het zich van het historisch materialisme. Volgens Marx en Engels konden deugden als onzelfzuchtigheid, naastenliefde, zelfopoffering, trouw, eerlijkheid en rechtvaardigheid moeilijk algemeen gerespecteerd worden in een maatschappij die werd verscheurd door concurrentie en uitbuiting. In de marxistische theorie was het onvermijdelijk dat de instinctieve driften van zelfbehoud de doorslag gaven bij het uitvechten van de klassentegenstellingen. Banning poneerde hiertegenover de opvatting dat politieke en maatschappelijke kwesties steeds gesitueerd moesten worden in het kader van levensbeschouwelijke vraagstellingen. Hij zag het socialisme bovenal als een zedelijke gedragslijn, waarin de mens zichzelf en anderen verantwoordelijk stelde voor de normen van gerechtigheid en naastenliefde.

Volgens Banning was het vasthouden aan één bepaalde, afgeronde socialistische ethiek onwenselijk. Zijn overtuiging was: 'Een christen en een humanist, beiden lid van de PvdA, hebben een ethiek als uitvloeisel van hun levensbeschouwing, die zij gemeen hebben met christenen en humanisten die géén lid van de PvdA zijn; wat hen tot de PvdA bracht, is het inzicht, dat een socialistische maatschappelijke ordening de beste vorm is, waarin mensen kunnen samenleven volgens de ethische beginselen.' Wat de PvdA onderscheidde was dus niet één bepaalde ethiek, maar de praktisch-politieke vormgeving van ethische beginselen die voortkwamen uit uiteenlopende levensbeschouwingen: 'Als grondbeginsel der sociale ethiek geldt de idee der gerechtigheid, waarvan de inhoud uit de Bijbel duidelijk wordt; dit beginsel heb ik gemeen met anti-revolutionairen, christelijk-historischen, rooms-katholieken. Wat mij tot het socialisme brengt, is de overtuiging dat een socialistisch geordende maatschappij en een consequente democratie thans de beste en geboden vorm voor deze idee is.'⁹

Met betrekking tot de principiële grondslag van het socialisme onderscheidde Banning dus twee verschillende waardenpatronen. De eerste omvatte de meest fundamentele, vaak absolute waarden, zoals normen over kwesties van leven en dood. Voor de protestanten en de katholieken in de pvdA hadden zij het karakter van een geloofsbelijdenis. Het tweede waardenpatroon groef minder diep, maar besloeg nog steeds een breed terrein: het had betrekking op de politieke en maatschappelijke verhoudingen. Op dit niveau bepleitte Banning een zo breed mogelijke samenwerking van uiteenlopende levensbeschouwelijke richtingen onder de noemer van het socialisme.

Men kon zich afvragen of een partij die zich baseerde op een dergelijk conglomeraat van levensbeschouwingen, nog wel het keurmerk 'socialistisch' verdiende. Banning meende van wel, maar hij relativeerde het begrip 'socialisme' steevast door er een bijvoeglijk naamwoord aan te verbinden. Aanvankelijk hield hij vast aan de combinatie 'personalistisch-socialistisch'. Bij de presentatie van het pvdA-beginselprogramma in 1947 verdedigde hij in *Socialisme en Democratie* en in *Tijd en Taak* – het blad van de Woodbrookers – de opvatting, dat het socialisme in de technische zin van het woord misschien wél, maar in politieke en sociale zin niet houdbaar was zonder een geestelijke grondslag. Het woord 'personalisme' kwam hem nog steeds voor als de beste uitdrukking van die grondslag. De partij had weliswaar het marxisme als doctrine achter zich gelaten, maar zij had, volgens Banning, nog steeds behoefte aan een 'totalitaire visie' die christenen, humanisten en marxisten gezamenlijk zou kunnen bezielen: 'Wat met *personalistisch socialisme* wordt bedoeld vindt, alle spot ten spijt, zijn rechtvaardiging in de poging om zowel voor het politiek handelen als voor de maatschappelijke critiek een totalitaire visie te vinden, die de oude teloorgegangene kan vervangen.'¹⁰

Maar deze voorstelling van zaken was problematisch. Want het begrip 'personalisme' was op die manier nogal inhouds-

loos geworden. Mogelijk is Banning ook zelf spoedig tot dit inzicht gekomen. In elk geval valt op, dat vanaf 1947 het woord 'personalisme' geleidelijk uit zijn politieke vocabulaire ging verdwijnen. In 1948 hanteerde hij het voor de laatste maal in een politieke beschouwing in *Socialisme en Democratie*. De context van zijn woordgebruik is dan opvallend defensief geworden: 'In antirevolutionaire kring wordt hardnekkig volgehouden, dat het socialisme der P. v. d. A. personalistisch zou zijn. Misschien heeft een verklaring mijnerzijds enige waarde, dat de bewering onjuist is, en dat als zij juist ware, ik een der eersten zou zijn om mij tegen het feit te verzetten – hoe overtuigd ik er ook voor heb gestreden, dat er in de Partij *openheid* voor personalisme zou komen. Er behoeft toch niet betoogd te worden dat "ruimte voor" iets anders is dan "gebonden aan"?'¹¹

Het lot van de term 'personalisme' werd omstreeks die tijd bezegeld in de PvdA. Om het doorbraakpluralisme aan te duiden gebruikte Banning voortaan de woordcombinatie 'democratisch socialisme' of, bij voorkeur, de lozere uitdrukking 'modern socialisme'. Op die overstap leverde hij in 1959, toen hij opnieuw een PvdA-beginselprogramma presenteerde, met terugwerkende kracht het volgende commentaar in *Socialisme en Democratie*: 'Het begrip "personalistisch socialisme" had in en direct na de bezetting betekenis, het functioneerde toen als verzamelpunt van personen en groepen van verschillende aard en oorsprong. In de vijftien jaar die sedert verlopen zijn, heeft het personalisme verstek laten gaan op het punt van politieke en maatschappelijke vormgeving, heeft het kennelijk gefaald. Hoewel naar zijn grondgedachte nog altijd waardevol, kan het bij de opbouw van een beginselprogramma van de PvdA niet meer bepalend zijn. Althans: zo denk ik er over.'¹²

3. 'Ons socialisme': het gezicht van de PvdA

In electoraal opzicht heeft het doorbraakstreven weinig opgeleverd aan de PvdA. Zelfs bij de verkiezingen van 1956, toen de PvdA – dankzij het 'Drees-effect' – de uitzonderlijk hoge score boekte van 32,7% van de kiezers, stemde nog altijd 52,3% op een confessionele partij. Maar tegenover dit teleurstellende resultaat stond voor de socialisten het psychologische voordeel van de bedreiging. De PvdA zag alleen al door haar pluralistische samenstelling telkens weer kans om krampachtig-defensieve reacties te ontlokken aan de politieke dragers van het verzuilde bestel. Met name de confessionele politici voelden zich bedreigd in het bestaansrecht van hun partijen. In dat spanningsveld heeft het optreden van de PvdA-Werkgemeenschappen een flinke ruggesteun geleverd bij het uitdragen van het doorbraakprofiel. Hoogtepunt van de confessionele aanvallen vormde het bisschoppelijk Mandement van 1954 waarin het lidmaatschap van de PvdA aan de katholieken stellig werd ontraden. Na een periode van twijfel verkondigde het bestuur van de Katholieke Werkgemeenschap op het PvdA-congres van 1955 namens haar leden officieel het besluit om het partijlidmaatschap onverkort te handhaven. Dankzij deze hardnekkigheid boekte het doorbraakpluralisme een belangrijk succes. Want de vraag of een gelovig protestant of katholiek zich zonder gewetensbezwaren kon aansluiten bij de PvdA, is sindsdien door kerkelijke instanties nauwelijks meer openlijk aangevoerd.

Banning nam in 1954 het voortouw bij de bestrijding van de bisschoppen. Hij voerde het woord op manifestaties, publiceerde felle artikelen in de partijpers en schreef op verzoek van het partijbestuur de veel verspreide brochure *Ons Socialisme. Een verweer en appèl naar aanleiding van het Mandement 1954*, die opende met de klassiek geworden uitroep: 'Een PvdA zonder rooms-katholieken, zoals de bisschoppen wensen, is geen PvdA meer.'¹³

Bij deze filippica lag de kracht van Bannings argumenten in zijn bestrijding van confessionele partijvorming. Gewetensdwang in de politiek van kerkelijke zijde bestempelde hij als een 'gevaar voor de volkskracht' en 'een gevaar voor de democratie'. Hij constateerde: 'Deze denkwijze en methode is karakteristiek voor elke groep, die bewust of onbewust streeft naar dictatuur in een of andere vorm.' Hiertegenover poneerde hij de volgende twee basisprincipes van de doorbraakgedachte: ten eerste 'de bereidheid om in eerlijk gesprek naar elkaar te luisteren en de resultaten daarvan op te nemen in de besluitvorming' en ten tweede het waarborgen 'van de geestelijke vrijheid van *alle* groepen en levensovertuigingen'. Hierop aansluitend verklaarde Banning: 'De *inhoud* dier overtuigingen hebben wij als socialistische partij uiteraard niet voor onze rekening te nemen, onze verantwoordelijkheid strekt zich alleen uit tot het scheppen, eventueel handhaven van de sociale en politieke voorwaarden voor hun ontplooiing.'¹⁴

Deze aanval op het confessionalisme was strijdvaardig. Maar tegelijkertijd was Bannings invulling van de eigen beginselen rijkelijk vaag. Aan het slot van zijn brochure omschreef hij het socialisme als het streven naar een maatschappelijke orde '[...] waarin 1. mensen in het arbeidsproces zoveel mogelijk persoonlijk een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid leren dragen, elk op eigen post in een noodzakelijke hiërarchie; 2. waarin de economische en sociale mogelijkheden voor ieder naar zijn bekwaamheid toegankelijk zijn; 3. waarin de sociale welvaart inclusief het nationaal inkomen zodanig wordt verdeeld, dat de huidige ongemotiveerde bezitsverschillen verdwijnen, terwijl toch zwaardere verantwoordelijkheid en arbeid in redelijk hogere beloning wordt uitgedrukt; 4. de winsten van het bedrijf overwegend aan de volksgemeenschap ten goede komen.'¹⁵

Waarin onderscheidde dit socialisme zich in het veld van de Nederlandse politiek? Duidelijk was in elk geval – Banning

herhaalde dat in alle toonaarden – dat de oude leer van materialisme en collectivisme overboord was gezet. Ook trok Banning een scherpe scheidslijn ten opzichte van het liberalisme, inclusief de sociale varianten van die stroming. De typeringen ‘liberaal socialisme’ en ‘vrijheidssocialisme’ kwamen hem denigrerend voor, zoals hij ook de titel *De weg naar vrijheid* voor het Planboek van 1951 van de hand wees als een te liberaal lijkende formule.¹⁶ Binnen de tegenstelling collectivisme/individualisme zocht hij een ‘derde weg’, waarbij enerzijds de vrije-markteconomie moest worden gereguleerd en anderzijds de macht van de staat moest worden afgezwakt door het delegeren van overheidsbevoegdheden naar particuliere en kerkelijke instellingen.

Met deze kenschets van het democratisch socialisme kwam Banning in de buurt van de organische maatschappijvisie die werd aangehangen door de sociaalgerichte politieke stromingen binnen katholicisme en calvinisme. Op een studieconferentie ter herdenking van het tienjarig bestaan van de Wiardi Beckman Stichting verklaarde hij: ‘Wij wensen niet terug het individualisme van de negentiende eeuw, wij wensen onder geen beding het collectivisme, met name niet in dictatoriale vormen maar ook niet in niet-dictatoriale vormen, wij wensen – en dat is ons typische uitgangspunt – het individu en de gemeenschap *in een organische samenhang*, zo dat de gezondheid van het persoonlijke leven en de gezondheid van het maatschappelijke leven rechtstreeks op elkaar betrekken en van elkaar afhankelijk zijn.’¹⁷

Hoe feller hij zich keerde tegen de banden tussen de christelijke partijen en de kerken, des te milder uitte hij zich over de maatschappijvisie van de confessionelen. Hij betoogde ‘[...] dat de concrete politiek die de PvdA in Nederland na de Bevrijding heeft gevoerd en de politiek die zij zich voorstelt verder te voeren, telkens door christenen op hùn motieven gesteund kon worden’.¹⁸ Als voorbeeld noemde hij de totstandkoming van de Wet op de PBO in 1950. Hadden de socia-

listen in het parlement niet ruimhartig hun steun verleend aan dit stukje 'écht christelijke politiek'?'¹⁹

4. Identiteitsproblemen

Het doorbraakpluralisme lag niet alleen verankerd in het beginselprogramma, maar kon bovendien rekenen op de actieve steun van de landelijke partijleiding. Met name voorzitter Koos Vorrink, die tot 1955 in functie was, betoonde zich een warm voorstander. Niettemin was het concept in de eigen gelederen flink omstreden. Een groot probleem lag in de omstandigheid dat het werd gedragen door een relatief kleine groep van intellectuelen in de partij.

Bij de veel omvangrijkere aanhang van arbeiders leefde de klacht dat het doorbraakstreven een regelrechte bedreiging vormde voor de levensbeschouwelijke traditie van de sociaal-democratie. Deze arbeidersaanhang voelde zich geestelijk in de kou gezet, omdat het doorbraakpluralisme een concreet socialistisch maatschappijbeeld afwees. Veel partijleden die in de SDAP een levensvervulling hadden gevonden, misten in de nieuwe partij het samengaan van levensbeschouwing en politieke activiteit. Deze arbeidersaanhang bleef vasthouden, als vóór de oorlog, aan het verzuilde levenspatroon binnen de 'rode familie'. Zij konden daarvoor terecht in een aantal nevenorganisaties van de partij, als het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, de AJC, de Culturele Sportbond en de Vara, waarin het socialisme nog werd beleden als een alomvatende levensfilosofie.

Op aandringen van de Werkgemeenschappen ageerde het partijbestuur telkens tegen dit verzuilde gedragspatroon. 'Een dynamisch beginsel als dat van de doorbraak is, laat zich niet in één terrein opsluiten,' schreef Banning hierover in *Ons Socialisme*.²⁰ Tweemaal, in 1949 en in 1955, gingen er onderzoekscommissies aan de slag om het conflict tussen de doorbraak en de rode traditie in het reine te brengen. Oplossingen zagen

de beide commissies in de popularisering van het beginselprogramma, in de organisatorische versterking van de Werkgemeenschappen en in het nadrukkelijk afstand nemen van de 'rode' nevenorganisaties.²¹ Maar deze aanbevelingen werden niet in daden omgezet. De openlijke banden met de nevenorganisaties bleven in stand en het lukte de partijleiding evenmin de interne tegenstelling te overbruggen. Het doorbraakpluralisme zat destijds dus dubbelvoudig in het slop: niet alleen de verzuildheid op nationaal niveau, maar ook de verzuildheid van het eigen, socialistische kamp vertoonde tot v er in de jaren vijftig een opvallende taatheid.

Toch was de strijd die Banning en de zijnen voerden tegen de pretentie van het klassieke socialisme om te fungeren als de enige levensbeschouwelijke grondslag van de partij, nog in geen geval voorgoed verloren. Vanaf het begin van de jaren vijftig verscheen er binnen de PvdA een nieuwe, invloedrijke richting die evenzeer gekant was tegen het traditionele socialisme. Haar aanhangers baseerden zich overigens op een radicaal andere visie dan het doorbraakpluralisme. Zij kenmerkten zich door een geprononceerd pragmatisme.

Deze stroming, die binnen de partij spoedig veld won, kan het beste worden getypeerd als een individualistisch geladen, vrijheidlievend 'zakensocialisme'. Van deze richting was de parlementari er Jacques de Kadt de belangrijkste woordvoerder. Het zakensocialisme richtte zijn aanvallen vooral op het geestelijk erfgoed van de rode zuil. Zij stelde zich op het standpunt dat het klassieke socialisme had gefaald: zowel voor de wereldcrisis als voor het ontstaan van de totalitaire stelsels had de beweging geen adequate oplossingen naar voren gebracht. De gang van zaken in de Sovjetunie had het plansocialisme, zoals verwoord in *De weg naar vrijheid*, ongehoofwaardig gemaakt. Bovendien ontwikkelde de economische orde in de westerse landen zich aanzienlijk plooibaarder en vreedzamer dan het klassieke socialisme had voorspeld. Uitbreiding en versterking van de welvaarts- of verzorgingsstaat boden in dat kader hoopvolle kansen.

Al vanaf zijn toetreden tot de PvdA in 1946 had De Kadt in diverse publikaties de betekenis en de kracht van het klassieke socialisme als politieke beweging in twijfel getrokken. Een zeer uitdagende aanval lanceerde hij in een artikel in *Socialisme en Democratie* in 1952 onder de titel 'Socialistisch isolement of sociale werelddemocratie'. Centraal in zijn betoog stond de opvatting dat de verdediging van de parlementaire democratie en van de individuele vrijheidsrechten belangrijker was dan het nastreven van welke vorm van socialisme dan ook. De PvdA moest zich met méér nadruk profileren als een gematigde hervormingspartij die de bestaande maatschappij 'iets beter' wilde maken. Onder dat laatste verstond hij: 'Wat meer kansen voor alle mensen om naar gelang van hun aanleg deel te hebben aan het totaal van de geestelijke rijkdommen der maatschappij, d.w.z. meer "vrijheid", meer ontplooiingsmogelijkheden voor ieder individu, en dus, om dit mogelijk te maken, méér aandeel, en een, naar gelang van aanleg en capaciteit zo gelijk mogelijk aandeel, in het totaal van de materiële rijkdommen der maatschappij, meer "welvaart" dus.'

De socialisten dienden in zijn ogen een voorbeeld te nemen aan de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen in de Verenigde Staten. De democratisering was daar in alle opzichten het verst gevorderd, terwijl ook de individuele grondrechten en vrijheden in dat land het best gewaarborgd waren. Die modelmatige situatie had men in de VS bereikt, zonder dat een of andere socialistische beweging daaraan te pas was gekomen. Op grond van die constatering vroeg De Kadt zich ernstig af, of het nog wel nodig was de term socialisme in het vaandel van de PvdA te blijven schrijven. Breder omschrijvingen als 'progressief', 'democratisch' of 'sociaal gezind' kwamen hem als méér vrijheidlievend en daarom adequater voor: 'Als we dus zeggen dat de toekomst aan het socialisme is, dan is dat alleen juist voor zover we daarmee de overgang van het oude socialisme in de nieuwe progressief-democratische sociale volksbewegingen bedoelen.'

Behalve afkeer van het traditionele socialisme betoonde De Kadt ook weerzin tegen *elke* levensbeschouwing als zodanig. De PvdA had er in zijn ogen geen baat bij, overtuigingskracht te putten uit ethisch geladen beginselen: 'We zijn verlost van de behoefte ons socialisme aan te kleden als een wereldbeschouwing of een levensbeschouwing, of hoe men deze, voor sommige heilige of verheven, voor anderen alleen maar pre-tentieuze, verlangens ook wil noemen.' Uitsluitend praktische overwegingen van doelmatigheid dienden het beleid van de partij te bepalen. Anders dan Banning en de zijnen had De Kadt dan ook geen enkele behoefte aan een morele veroordeling van het kapitalisme in termen van sociale gerechtigheid. Naar zijn idee kon het politieke bedrijf veel meer voordeel halen uit koele, waarde vrije analyses van de sociale wetenschap die op dat moment vooral in de Verenigde Staten werden ontwikkeld.²²

Niet alleen aan het historisch materialisme, maar ook aan de diverse vormen van ethisch geladen socialisme wierp De Kadt dus de handschoen toe. Banning, de bewaker van de beginselen, was de eerste die hem oppakte. In *Socialisme en Democratie* repliceerde hij: 'Men weet uit een keur van artikelen van zijn hand, dat de Kadt het hedendaagse socialisme als progressieve vrijheidsbeweging opvat, en het is duidelijk, dat hij daarmee een scherpe en principiële antithese tegenover dictatoriale stromingen poneert. Anderen, onder wie ik mezelf reken, kunnen in de waarde van de vrijheid, hoe essentieel ook voor elk menselijk leven, toch niet het karakteristiek onderscheidende van het socialisme, bijv. ten opzichte van neo-liberalisme, zien en verbinden vrijheid onlosmakelijk met sociale rechtvaardigheid.'²³

Onder zijn voorzitterschap belegde Banning vervolgens een reeks debatten waarin een keur van intellectuelen uit de partij – J.J. Buskes, H.J. Hofstra, Th. J. A. M. van Lier, F.L. Polak, W. Schermerhorn, J.M. den Uyl en De Kadt – zich bogen over de waarde van het 'zakensocialisme'. Deze gespreksronde

leverde een boeiende en verhelderende botsing van ideeën op.²⁴ Het pragmatisch socialisme werd in de debatten verdedigd door De Kadt en door Den Uyl, de toenmalige directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Tegenover hun visie kwamen twee standpunten met uitgesproken felheid naar voren: ten eerste het concept van het plansocialisme, gezamenlijk verdedigd door Hofstra en Polak, en ten tweede het christensocialisme op calvinistische grondslag, dat dominee Buskes met verve uitdroeg.

Hofstra en Polak maakten bezwaar tegen de wijze waarop De Kadt het socialisme relativeerde. Niet elke beweging die gericht was op vrijheid en welvaart, was voor hen aanvaardbaar. Zij beschuldigden De Kadt ervan een 'ouderwets liberaal' betoog te hebben gehouden. Was het niet altijd de hoofdstelling van het klassieke liberalisme geweest '[...] dat men vanzelf, door de vrijheid centraal te stellen, zou kunnen komen tot een optimum van economische doelmatigheid en van sociale gerechtigheid'? Hiertegenover was het van belang de positie van het socialisme principieel te bepalen. Zij bepleitten hiertoe een democratische ordening van de economie: 'Wij moeten de structuur veranderen, zowel het eigenbelang als het publieke belang moet naar voren komen en dat betekent als enige oplossing een vergemeenschappelijking van de productiemiddelen, dus een tamelijk ver gaande socialisatie.'

Dominee Buskes was het eens met de strekking van dit betoog. Maar de motivering van zijn bedenkingen tegen het zakensocialisme was nog principiëler. Want terwijl Hofstra en Polak zich lieten leiden door wetenschappelijke overwegingen, onderstreepte hij de noodzaak van een zedelijke grondslag voor het socialisme. Dat De Kadt misprijzend had gesproken over de sociale gerechtigheid en dit principe zelfs had afgedaan als een 'dierbaar praalwoord', maakte hem woedend. De Kadt moest bedenken dat die uitspraak bovenmate krenkend was voor degenen voor wie de gerechtigheid het meest essentiële in de socialistische beweging was. Buskes

aanvaardde niet dat het kiezen van politieke middelen alleen een pragmatische kwestie was: 'Wanneer ik over gerechtigheid spreek dan laat ik dat begrip bepalen door de Bijbel. [...] Het wil zeggen dat er een leven van de mensen met elkaar is, waarin gedachten van gemeenschap en verantwoordelijkheid gerealiseerd zijn, waarin het Recht Gods afschaduwing vindt.'⁵

In afwijking van deze beide posities opereerde voorzitter Banning in de debatten opvallend voorzichtig. Zoals te verwachten deed hij geen enkele uitspraak waaruit men sympathie kon opmaken voor het klassieke socialisme. Voor het plansocialisme, nog kort tevoren door zijn partij gepropageerd in *De weg naar vrijheid*, liet hij geen woord van goedkeuring blijken. Ook van het betoog van Buskes nam hij afstand. Gelijktijdig kwam hij een flink eind tegemoet aan het zaken-socialisme. Hij erkende dat het, in het toenmalige klimaat van de Koude Oorlog, noodzakelijk was te komen tot een accentverschuiving van de motieven van het socialisme in de richting van een grotere nadruk op de vrijheidsgedachte. Tussen de strijdende partijen koos hij dus een middenpositie: de sociale gerechtigheid en solidariteit waren hem even lief als de vrijheidszin.

Banning bestreed overigens wél het standpunt dat men een dergelijke keus uitsluitend zou kunnen doen op pragmatische gronden: het moderne socialisme moest normatief gefundeerd zijn en niet anders. De partij had, naar zijn zeggen, in eerste instantie een mensbeeld nodig, om van daaruit een visie op het maatschappelijke en politieke proces te kunnen ontwerpen. Maar hij onthield zich, in afwijking van Buskes, van een antwoord op het vraagstuk, wélke levensbeschouwing dan de invulling van dit mensbeeld moest bepalen. Als de alom erkende bewaker van het doorbraakpluralisme weigerde hij expliciet een voorkeur kenbaar te maken: 'Ik vraag van een socialistisch denken: openheid naar verschillende kanten, zonder dit uitsluitend te willen binden aan een gods-

dienstige overtuiging. Dat is het karakter van het socialisme, zoals wij dat in de Partij kennen.’²⁶

Ter afsluiting van de debatten die in 1953 voluit werden gepubliceerd in *Socialisme en Democratie*, constateerde Banning dat de tegenstellingen die aan den dag waren getreden, onoverbrugbaar waren. Achteraf kan worden vastgesteld dat deze discussie, al met al, een demasqué opleverde van de ideologische verhoudingen in de partij. Dat de doorbraakgedachte het wereldbeeld van de SDAP had aangetast, was voor niemand een geheim. Nu bleek bovendien dat de PvdA zich – ondanks de publikatie van het omvangrijke planboek *De weg naar vrijheid* – in beginselmatig opzicht in een impasse bevond. Kennelijk was het onmogelijk, binnen de eigen gelede ren een minimum aan overeenstemming te vinden voor het ontwikkelen van een visie op de verhouding tussen staat en maatschappij, gebaseerd op een samenhangend stelsel van zedelijke normen.

Direct na de publikatie van de debatten constateerde de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, Den Uyl, in een interne beleidsnota met bezorgdheid dat dit gebrek aan ideologische samenhang en diepgang werkte als koren op de molens van de confessionele partijen: ‘Hetgeen ons van de kant van de confessionele partijen systematisch verweten wordt is nu juist dat wij als P. v. d. A. de zedelijke uitgangspunten niet nader onderzoeken en aangeven. Dit was de kern van de kritiek op “De weg naar vrijheid” zowel van Trouw als van Romme. De suggestie dat de P. v. d. A. niet bij machte is om de zedelijke grondslagen van socialistische politiek nader aan te geven en dat zij dientengevolge *in beginsel* geen verweer heeft noch tegen liberalisme, noch tegen totalitarisme, wordt dag in dag uit door de confessionele pers verspreid.’

Volgens Den Uyl was de suggestie dat de confessionele partijen in hun beginselen beschikten over ‘iets onwrikbaars en verhevens’, waar het socialisme niet aan kon tippen, een uiterst effectief wapen in de strijd tegen de PvdA. De Wiardi

Beckman Stichting besloot, op Den Uyls instigatie, deze indruk uit de wereld te helpen. Zij formeerde een studiec ommissie die een socialistische visie moest ontwikkelen op de verhouding tussen 'Individu en Gemeenschap'. Als taak kreeg zij toebedeeld: 'Het omschrijven van de gemeenschappelijk aanvaarde zedelijke grondslagen van het democratisch socialisme en de daarmee verbonden kijk op het wezen van de mens en de gemeenschapsverbanden waarin hij leeft'.

De commissie 'Individu en Gemeenschap' kreeg Banning als voorzitter en werd breed samengesteld vanuit de diverse partijrichtingen. Zij was ruim een jaar actief, vanaf het voorjaar van 1953 tot de zomer van 1954. Zoals de eerder gevoerde discussieronde al deed vermoeden, verliepen haar werkzaamheden uiterst moeizaam. Vanuit de Werkgemeenschappen maakte men vanaf het begin principiële bezwaren tegen haar taakstelling. N. Stufkens, prominent lid van de Protestants-Christelijke Werkgemeenschap, verklaarde op de eerste commissiezitting letterlijk: 'Ik aanvaard niet dat wij als partij over het wezen van de mens beschouwingen gaan houden.'

Na lang touwtrekken kwam de commissie slechts tot het volgende besluit: de voorzitter mocht een poging wagen iets op papier te zetten. Banning schreef vervolgens twee summier e nota's, één over de 'Staatsbeschouwing' en één over de 'Mensbeschouwing', elk van de omvang van twee pagina's. De eerste nota laat zich typeren als een kruising tussen het subsidiariteitsbeginsel en het principe van functionele decentralisatie: Banning had de katholieke visie over de verhouding tussen overheid en maatschappij vermengd met het plan-socialisme van *De weg naar vrijheid*. De tweede nota was in dermate algemene termen gesteld dat Banning zich geroepen voelde, aan het slot te noteren: 'Vraag: of dat na de Verklaring van de U.N. zin heeft.' De meerderheid van de commissieleden voerde tegen de nota's aan dat zij vaag en multi-interpretabel waren. In elk geval was onduidelijk in hoeverre zij de grondslag konden vormen voor één gezamenlijke socialistische

visie. Banning antwoordde dat hij daaraan ook geen behoefte had: 'Ik wijs de gedachte af, dat we een specifieke socialistische mensbeschouwing hebben.' De zaak was hiermee vastgelopen. Spoedig hierna beëindigde de commissie haar werkzaamheden zonder resultaat.²⁷

5. Ontideologisering

Dat Banning als voortrekker van dit project vastliep, was een teken aan de wand. Het doorbraakstreven baseerde zich op een veelheid van beginselen. Maar die diversiteit van uitgangspunten leverde keer op keer een onoverkomelijk obstakel voor een vastomlijnde en consistente invulling van het moderne socialisme. Na dit fiasco achter de schermen hebben Banning en zijn medestanders overigens niet al te veel moeite meer geïnvesteerd in het formuleren van één specifiek socialistische mensbeschouwing. Binnen de partij gaven de doorbraakpluralisten voortaan een hogere prioriteit aan de bestrijding en afbraak van het klassieke socialisme. Zij ondervonden daarbij actieve ondersteuning van de aanhangers van het zaken-socialisme.

Een goede gelegenheid om de strijd tegen het rode erfgoed te beslechten deed zich voor toen de PvdA op haar congres in maart 1957 besloot een nieuw beginselprogramma op te stellen. Hiervoor werd een zeer brede commissie ingesteld. Banning bekleedde opnieuw het voorzitterschap en naast hem verwierf Den Uyl – als leider van het wetenschappelijk bureau – de meest invloedrijke positie. Via een hechte samenwerking tussen deze beide kopstukken gaf de combinatie van doorbraakstreven en pragmatisme de toon aan bij het opnieuw formuleren van de beginselen.

Als principieel uitgangspunt koos de Herzieningscommissie het doorbraakpluralisme. Met grotere nadruk dan in het programma van 1947 onderstreepte zij dat de fundering van het socialisme mogelijk was vanuit uiteenlopende levens-

overtuigingen. Hieruit volgde de overweging '[...] dat het socialisme zèlf niet als levensbeschouwing zal worden gesteld en gepropageerd'.²⁸ De positieve omschrijving van het moderne socialisme hield de commissie dan ook rijkelijk vaag. In het eerste artikel van het concept-programma formuleerde zij het als het streven naar 'een samenleving, doordrongen van eerbiediging van de medemens, waarin vrijheid gebonden is aan gerechtigheid en maatschappelijke ordening dienstbaar is aan het welzijn van enkeling en gemeenschap'.

De belangrijkste wijzigingen van het herzieningsvoorstel betroffen de opvattingen over de sociaal-economische ordening. In dat kader rekende de commissie definitief af met het klassieke socialisme. Het voorstel was opvallend mild in zijn oordeel over het kapitalisme. Volgens de commissie hadden zich in de loop van deze eeuw en vooral sinds de Tweede Wereldoorlog een aantal belangrijke veranderingen voltrokken in het maatschappelijk bestel. Ten eerste was de particuliere beschikkingsmacht over de produktiemiddelen beperkt en uitgehold door middel van nationalisaties en uitbreiding van overheidsbedrijven. Ten tweede was de overmachtpositie van de kapitalist ten opzichte van de rechteloze arbeider gebroken door een lange reeks van moeizaam bevochten rechtsregelingen. Ten derde was, dankzij het directe ingrijpen van de overheid, een redelijke mate van bestaanszekerheid en werkgelegenheid voor de hele bevolking gewaarborgd. Ten vierde was, door een bewust overheidsbeleid van herverdeling van het nationale inkomen, de tegenstelling tussen rijk en arm sterk afgenomen.

Deze overwegingen brachten de commissie tot een vérgaande ontradicatisering van het door de partij uitgedragen plansocialisme. Terwijl het rapport *De weg naar vrijheid* in 1951 nog een lange lijst van te socialiseren bedrijven had genoemd, was het socialisatiestreven in het concept-programma uitsluitend een kwestie geworden van doelmatigheid, die van geval tot geval beoordeeld moest worden. De socialisatie-

gedachte was op die manier afgezwakt tot een pragmatisch geladen correctief op de ondernemingsgewijze produktie. De commissie plaatste zich hiermee op het standpunt dat het gemengde economische stelsel, berustend op een combinatie van particuliere en publieke verantwoordelijkheid – dat door het plansocialisme werd beschouwd als een overgangsstelsel –, in het nieuwe programma moest worden aanvaard als *beginsel*. Planmatige ordening van de produktie was hier en daar nog noodzakelijk, maar zij moest zich beperken tot macro-economische sturing en voldoende ruimte laten voor het vrije-ondernemerschap en het marktmechanisme.

Vanuit de achterban van de pvdA kwam een stroom van kritiek op deze ideeën. Het onbehagen over het concept-programma kwam tot uiting in ruim drieduizend schriftelijke opmerkingen vanuit de afdelingen en gewestelijke federaties. Veel partijleden meenden dat het kapitalisme scherper moest worden veroordeeld en dat het socialisatiestreven een centrale plaats in het programma moest krijgen. Het verzet werd vooral geboden vanuit de Amsterdamse afdelingen, waar zich, bij monde van het 'Sociaal-Democratisch Centrum' (SDC), een marxistische stroming roerde.

Op het partijcongres van november 1959 verrichtte Banning de belangrijkste taken bij de verdediging van het ontwerp-programma. Hij presenteerde de tekst in een gloedvolle rede en bestreed direct daarop een aanzienlijk deel van de 151 ingediende amendementen. De lange reeks van mondelinge commentaren op het concept diende hij uitvoerig van repliek. Vooral tijdens dit laatste optreden was Banning – voor zijn doen – ongewoon fel. Kennelijk was hij geïrriteerd geraakt door de pleidooien van de opposanten, van wie één pathetisch had uitgeroepen: 'Banning, je haalt de ziel en het geloof eruit als je socialisatie van de voornaamste produktiemiddelen eruit haalt.'²⁹ In een donderspeech voer Banning uit tegen het 'Sociaal-Democratisch Centrum': deze organisatie vertoonde een denkwijze die door de hele programmacom-

missie onvoorwaardelijk werd afgewezen. In antwoord op de Amsterdamse marxist Theo van Tijn, die zich veroorloofd had te zeggen dat de commissie 'een vrijzinnig-democratisch, maar geen socialistisch program' zou hebben ontworpen, verklaarde hij dat diens uitlating zéér denigrerend was en beet hij hem toe: 'Eer is teer.'³⁰

Maar het congres nam aan deze felheid geen aanstoot. Integendeel: Banning maakte, als 'dominerende schoolmeester èn schoolmeesterende dominee' een diepe indruk op de overgrote meerderheid van de congresgangers.³¹ Een ooggetuige beschreef zijn optreden na afloop in *Socialisme en Democratie* met de woorden: 'Bannings inleiding was voor mij een hoogtepunt op dit congres. Hij sprak geen woord te veel en geen woord te weinig. De zinnen werden rechtstreeks uit het bouwmetaal gehouwen. De ene pilaar na de andere verrees en aan het eind van Bannings voordracht stond de tempel – onmiskenaar geen heidense – onverwoestbaar overeind. Zijn tempel is niet van het koele gladde marmer gebouwd. Zijn metaal is het eerlijker en warmere graniet.'³²

Bannings charismatische optreden droeg in belangrijke mate bij tot een moeiteloos passeren van de voorstellen. Slechts zes van de ruim drieduizend uit te brengen stemmen keerden zich op het partijcongres uiteindelijk tegen de aanvaarding van het nieuwe beginselprogramma. Na deze succesvolle operatie trok Banning, die inmiddels de leeftijd van eenenzeventig jaar had bereikt, zich voorgoed terug uit de partijpolitiek. De rol van hoeder en verdediger van de partijbeginselen liet hij voortaan over aan de jonge, meer pragmatisch ingestelde generatie van partijintellectuelen, van wie spoedig Den Uyl het meest op de voorgrond zou treden.

Achteraf dringt zich de constatering op dat de Herzieningscommissie bij haar bestrijding van het klassieke marxisme op haar wenken is bediend. Nog op hetzelfde congres werd de doodsklok geluid voor het SDC: op voorstel van het bestuur verklaarde men het SDC-lidmaatschap onverenigbaar

met dat van de PvdA. Slechts zes stemmen – vermoedelijk dezelfde die tegen het nieuwe programma hadden gestemd – tekenden hiertegen verzet aan. Het SD C besloot daarop zichzelf te ontbinden. Omstreeks dezelfde tijd ging het verzuilde leefpatroon van de traditionele arbeidersbeweging vrij snel in rook op. De ‘rode familie’ raakte tussen de wielen van het proces van ontzuiling dat zich destijds alom in Nederland voltrok. De AJC hief zichzelf op in 1958, omdat zij haar eigen normen als overleefd beschouwde. De professionalisering van het welzijnswerk deed in diezelfde jaren het eigen karakter van veel socialistische organisaties op cultureel en maatschappelijk terrein verloren gaan. De Vara richtte zich, net als de andere omroepen, tot een breed publiek. Sluitstuk van dat proces was het besluit van het PvdA-congres in 1967 om de formele band tussen *Het Vrije Volk* en de partij te verbreken.

Maar gelijktijdig met de ondergang van de rode zuil voltrok zich binnen de PvdA een overeenkomstig proces van ontideologisering dat minder direct aansloot bij de bedoelingen van de Herzieningscommissie. Want spoedig manifesteerde zich ook de ondergang van het geestelijk federalisme, zoals dat via de Werkgemeenschappen in de partij gestalte had gekregen. Vanaf het einde van de jaren vijftig verwierf de doctrine van ‘The end of ideology’ in de partij grote populariteit. Deze ontwikkeling ondergroef niet alleen de positie van het rode erfgoed, maar keerde zich ook tegen de overtuigingskracht van elke politieke stroming die zich liet drijven door een zedelijk pathos. Binnen die context verminderde bij veel – vooral jongere – PvdA-leden zienderogen de behoefte om hun politieke inzichten en handelingen te baseren op een christelijke of humanistisch geïnspireerde grondslag.

Vanaf 1960 speelden de Werkgemeenschappen binnen de PvdA noch in beginselmatig noch in organisatorisch opzicht enige rol van betekenis. Hun invloed, hun ledental en het abonneebestand van hun periodieken kelderden in hoog tem-

po. De opvatting verbreidde zich in de partij dat de Werkgemeenschappen, net als de verbanden van de 'rode familie', beschouwd moesten worden als rudimenten van de verzuiling. In 1964 viel het doek: de PvdA besloot in dat jaar de periodieken van de Werkgemeenschappen op te heffen. Het doorbraakpluralisme, dat in het beginselprogramma van 1959 nog met extra nadruk was aangeropen, had daarmee voorgoed zijn organisatorische einde gevonden. In de partij was de weg vrijgekomen voor een ingrijpende verzakelijking van het politieke bedrijf. Het geloof in de macht en effectiviteit van een 'pragmatisch-procedureel' gedragspatroon fungeerde voortaan als de nieuwe, overkoepelende ideologie.

6. *'Banning revisited'*

De geschiedschrijving heeft tot nu toe relatief weinig aandacht besteed aan de ideologische ontwikkeling van de PvdA in de jaren vijftig. Over Willem Banning, de intellectuele mentor, is daarentegen sinds kort een vrij groot aantal publikaties losgekomen. De herdenking van zijn honderdste geboortedag in 1988 heeft een kleine 'Banning-revival' op gang gebracht. Vooral in PvdA-kringen krijgt men weer belangstelling voor zijn sociaal-filosofische en politieke denkbeelden. De weg die hij zocht tussen het traditionele liberalisme enerzijds en het dogmatische marxisme anderzijds, en de brug die hij sloeg naar de democratisch-corporatistische opvattingen van de progressieve confessionelen, worden – vooral door de Woodbrookers – opnieuw aangeprezen als mogelijkheden om uit de impasse te raken waarin het Nederlandse socialisme op dit moment in beginselmatig opzicht zou verkeren.

In die recente publikaties is Bannings optreden in de PvdA hier en daar wat gechargeerd weergegeven. Dat geldt bij voorbeeld voor de verkondigde opvatting dat Banning steeds een vanzelfsprekende verbinding zou hebben gelegd tussen

zijn protestantse geloof enerzijds en zijn politieke opvattingen anderzijds. Volgens diverse auteurs was Banning ervan overtuigd dat het protestantisme de enige ware grondslag vormde van het socialisme. Een geprononceerde versie van die beeldvorming geeft de socioloog Bertus Mulder in een artikel dat in 1989 verscheen in *Socialisme en Democratie*. Mulders centrale stelling luidt dat Bannings opvattingen over de vernieuwing van het socialisme onderdeel uitmaakten van de theocratische traditie in het Nederlandse protestantisme. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou Banning zich hebben bekeerd tot de gereformeerd-confessionele stroming binnen de Hervormde Kerk. Deze richting streefde naar de vorming van één protestantse natie en keerde zich tegen het principe van de scheiding tussen kerk en staat.³³

Deze voorstelling van zaken lijkt me slechts voor een klein deel juist. Het is waar dat Banning een tijdlang gepleit heeft voor een herkerstening van het Nederlandse volksleven in personalistische zin. Zijn in 1943 in het gijzelaarskamp te Sint-Michielsgestel geschreven boek *De dag van morgen* levert hiervan het meest uitgesproken voorbeeld. Maar daar staat tegenover dat Banning destijds – als op enig ander tijdstip in zijn leven – beslist géén overstap heeft gemaakt naar een orthodoxe, theocratisch gezinde richting van de Hervormde Kerk. Zijn leven lang toonde hij zich een aanhanger van het vrijzinnig protestantisme. Bovendien heeft Banning, als gezegd, al direct na de bevrijding zijn streven naar een Doorbraak met een hoofdletter, gericht op herkerstening van het volksleven, vervangen door het doorbraakpluralisme. Kenmerkend voor die laatste benadering was juist het streven naar *deconfessionalisering*: het was gebaseerd op de gedachte dat godsdienst en politiek principieel van elkaar losgekoppeld moesten worden.

Tot dezelfde constatering komt de historicus Joh.S. Wijne in een artikel dat in 1988 verscheen onder de titel 'Banning begon het socialisme te deconfessionaliseren'. De auteur geeft

hierin een uiteenzetting van het geestelijk federalisme in de pvdA: enerzijds moest men aan christenen de vrijheid gunnen om hun politieke voorkeur te bepalen en anderzijds moest men socialisten vrijlaten bij het vaststellen van hun levensovertuiging. Maar Wijne overdrijft dit betoog in mijn ogen, doordat hij de term 'deconfessionalisering' geregeld vervangt door het begrip 'ontideologisering'. Hij schrijft bij voorbeeld: 'Wat Banning werkelijk heeft gedaan met het socialisme in ons land is een ontideologiseringsproces op gang brengen, dat nog steeds doorgaat en waar het rapport *Schuivende Panelen* een fase in is.'³⁴

Met die woordkeus wekt Wijne ten onrechte de indruk dat Banning zich met zijn visie zou hebben gevoegd binnen het 'End of ideology'-streven van pragmatici als De Kadt en Den Uyl. Het is waar dat Banning de verbreiding van de moderne politieke ideologieën in zijn werk telkens heeft afgekeurd. In het boek *Machten en mensen* van 1959 schreef hij bij voorbeeld: 'Ont-ideologisering van de politieke strijd zou heel wat krachten kunnen vrijmaken voor de oplossing van concrete noden.'³⁵ Maar hierbij moet worden aangetekend dat hij de term steeds hanteerde in de beperkte, marxistisch geladen betekenis van het woord: 'ideologie' was voor hem 'klasse-ideologie' en impliceerde een vals beeld van de werkelijkheid. Ten opzichte van het zakensocialisme heeft Banning steeds afstand bewaard. Het waardevrije pragmatisme van de 'End of ideology'-doctrine keerde zich immers tegen elke levens- of wereldbeschouwing met een ethische strekking. Die benadering, die hij typeerde als 'politiek rationalisme met een sterk agnostische inslag', was fundamenteel strijdig met zijn mensbeeld en zijn godsdienstige opvattingen.³⁶

De tegenstelling tussen deze beide denkstijlen, het ethisch geïnspireerde socialisme van Banning tegenover het pragmatische individualisme van De Kadt, is door de socioloog Dick Pels in een aantal in 1989 verschenen artikelen helder geanalyseerd. Maar Pels, op zijn beurt, overdrijft, doordat hij de

confrontatie tussen die twee richtingen afschildert als de *belangrijkste* ideologische polariteit binnen de PvdA in de jaren vijftig.³⁷ Ook die beeldvorming is onjuist: zoals hierboven is uiteengezet, lag de tegenstelling destijds hoofdzakelijk tussen het klassieke en het moderne socialisme. Het klassieke socialisme werd eind jaren vijftig gedragen door het SDU en de rode nevenorganisaties. Het moderne socialisme omvatte twee onderling strijdige richtingen: enerzijds de verdedigers van het doorbraakpluralisme en anderzijds de aanhangers van het zaken-socialisme. Voor de omstandigheid dat die beide laatste richtingen niet afkerig waren van tactische samenwerking met elkaar, heeft Pels onvoldoende oog.

Door het veelzijdige en gecompliceerde karakter van het doorbraakpluralisme zag Banning zich genooddaakt als partijtheoreticus steeds voorzichtig te laveren. Maar ondanks alle omzichtigheid liep het doorbraakstreven uiteindelijk totaal vast. Banning zelf heeft aan het einde van zijn loopbaan terdege beseft, dat het federatieve karakter van zijn partij steriliserend werkte op de ontwikkeling van het socialisme als maatschappijbeschouwing. In 1964 schreef hij in de herziene versie van zijn boek *Hedendaagse sociale bewegingen*: 'Als het marxisme als inspiratiebron en leidende gedachtenwereld voor het moderne socialisme niet meer functioneert, wat is daarvoor dan in de plaats gekomen? Anders gezegd: wat is de gemeenschappelijke geestelijke grondslag voor alle democratische socialisten? Er zijn er die antwoorden: een gemeenschappelijke mensopvatting. Anderen: de wil om gerechtigheid, vrede, vrijheid te realiseren. Moderne socialisten staan voor het feit, dat in het algemeen gesproken de politieke belangstelling en verantwoordelijkheid afnemen, ook het socialistisch pathos. Het is misschien het moeilijkste probleem der heroriëntering, waarmee men voorshands nog niet klaar is.'³⁸

Voor dit probleem heeft Banning géén oplossing gevonden. Tegen het einde van zijn loopbaan in de partij heeft hij

het zelfs ter zijde geschoven en zich geconcentreerd op de bestrijding van het klassieke socialisme. In die strijd ging hij een tijdelijk bondgenootschap aan met de aanhangers van de 'End of ideology'-doctrine. Maar die samenwerking was in zekere zin een pact met de duivel. Want in de strijd die woedde tussen de 'rode familie' enerzijds en de doorbraakaanhangers anderzijds, gingen, aan het begin van de jaren zestig, deze *beide* richtingen ten onder en belandde de eindoverwinning bij een derde stroming: het zakensocialisme. Onbedoeld en tegen wil en dank hebben Banning en de zijnen de weg voor die overwinning vrijgemaakt.

Voor de doorbraakaanhangers blijkt het nadrukkelijk opvoeren van het geestelijk federalisme in het PvdA-beginselprogramma van 1959, achteraf gezien, louter de functie te hebben gehad van de laatste operatie in een achterhoedegevecht. Men kan vermoeden dat Banning die situatie doorschouwde en dat hij zich erbij neerlegde, met pijn in het hart. Uit opmerkingen van zijn kant tijdens de debatten over het concept-programma kan men tenminste opmaken dat hij destijds in stilte al afscheid nam van de doorbraakgedachte – en dat hij dat deed met dezelfde tactische souplesse waarmee hij indertijd, in 1945, de Doorbraak met een hoofdletter had losgelaten. Typerend voor een zekere distantie was in elk geval het oordeel dat Banning op het congres van 1959 velde over het nut van de Werkgemeenschappen: 'Het bestaan van die werkverbanden voor alle eeuwigheid is niet karakteristiek voor een doorbraakpartij als de Partij van de Arbeid. [...] Ik zou mij hartelijk verheugen in het ogenblik, waarop uit de werkverbanden zelf het voorstel komt: laten wij ons opheffen. "Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan, der Mohr kann gehen!"'³⁹ Voor de partijmentor woog het belang van de bestrijding van het klassieke socialisme op dat moment zwaarder dan de wens om koste wat kost de doorbraakgedachte te handhaven. Maar een nieuwe, vastomlijnde profilering van de partijgrondslagen was niet voorhanden. Tegenover de om-

standigheid dat de processen van ontzuiling en van verzakelijking binnen zijn partij hand in hand gingen, stond Banning machteloos.

Noten

1— *De weg naar vrijheid*, Amsterdam 1951, p. 13.

2— ‘Oproep van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)’, in: W. Banning en J. Barents, red., *Socialistische documenten*, Amsterdam 1957, p. 220.

3— Cf. Banning, *De dag van morgen. Schets van een personalistische socialisme. Richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven*, Amsterdam 1945. Dit boek is doordrenkt van het streven naar herkerstening.

4— Zie noot 3.

5— Banning, ‘Discussie rond het Ontwerp-Partijprogramma’, in: *Socialisme en Democratie*, 1947, p. 97.

6— Dit meer gematigde doorbraakstreven strookte met de strategie die de SDAP had aanvaard bij de herziening van haar beginselprogramma in 1937. Bij die herziening distantieerde de Nederlandse sociaal-democratie zich met nadruk van het orthodoxe marxisme. Daarbij koos zij voor verbreding van haar aanhang onder de confessioneel georganiseerde arbeidersbevolking en tevens voor werving onder de maatschappelijke middengroepen. Banning was een van de belangrijkste inspiratoren van deze beleidswijziging. Als leider van de Arbeidsgemeenschap der Woodbrookers—de beweging van religieuze socialisten die actief waren binnen de SDAP— heeft hij tijdens het interbellum de Nederlandse sociaal-democratie voortdurend in die richting gedreven.

7— H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam 1955, p. 211-212. In de Politieke Studiecommissie is Bannings formulering enigszins aangescherpt door G.E. van Walsum.

8— Een helder overzicht hiervan is te vinden in twee be-

knopte studies die Banning halverwege de jaren vijftig heeft geschreven: de brochure *Ons Socialisme. De Partij van de Arbeid in Nederland. Een verweer en appèl naar aanleiding van het Mandement van 1954 en de daarop gevolgde discussies*, Amsterdam 1954, en het artikel 'Liberalisme en socialisme naar hun gedachteninhoud beschouwd', in: Banning e. a., *Liberalisme en Socialisme*, Amsterdam 1956, 3-27.

9—Banning, 'Antwoord aan Schaper' [over Bannings brochure *Ons socialisme*], in: *Socialisme en Democratie* (voortaan *S&D*), 1955, p. 57.

10—Banning, 'Een nieuw beginselprogram', in: *Tijd en Taak*, 3 mei 1947, p. 1; idem, 'Vernieuwing van het politieke denken', in: *S&D* 1947, p. 6.

11—Banning, 'De geestelijke achtergrond van het socialisme', in: *S&D* 1948, p. 579.

12—Banning, 'Korte reactie', in: *S&D* 1959, p. 563.

13—*Ons socialisme*, p. 7.

14—Banning, 'Het mandement der bisschoppen', in: *S&D* 1954, p. 341-342.

15—*Ons socialisme*, p. 59.

16—Zie: Banning, 'Congresindrukken', in: *S&D* 1952, p. 69.

17—Banning, 'De betekenis van de wetenschappelijke bezinning voor het politieke handelen', in: A.M. Donner e. a., *Confrontatie. AR-staatkunde en socialisme. KVP-staatkunde en socialisme. Liberalisme en socialisme*, Amsterdam 1957, p. 158; cursivering van mij.

18—*Ons socialisme*, p. 39.

19—'Het mandement der bisschoppen', p. 340.

20—*Ons socialisme*, p. 38.

21—*Rapport van de commissie tot onderzoek van klimaatverschillen*, Amsterdam 1949 [niet gepubliceerd; vindplaats: IISG Amsterdam]; *De verhouding tussen de Partij van de Arbeid en een aantal andere organisaties*, Amsterdam 1955.

22—De Kadet, 'Socialistisch isolement', in: *S&D* 1952, p. 646, 647 en 649.

- 23– Banning, 'Balans van een discussie', in: *S&D* 1953, p. 23.
- 24– Vier debatten over het karakter van het socialisme, gepubliceerd in jg. 1953 van *S&D*.
- 25– 'Het karakter van het huidige socialisme', in: *S&D* 1953, p. 365, 370 en 375.
- 26– 'Socialistische cultuurpolitiek', in: *S&D* 1953, p. 523.
- 27– De stukken van de commissie 'Individu en Gemeenschap' berusten in het archief van de WBS, dozen 57 en 72; IISG, Amsterdam.
- 28– Banning, 'Het beginselprogram 1959', in: *S&D* 1960, p. 284.
- 29– F.J.A. van Maanen, 'Klap eens in de handjes. Indrukken van het zevende congres van de Partij van de Arbeid', in: *S&D* 1959, p. 735.
- 30– *Verslag van het zevende congres Partij van de Arbeid gehouden op 12, 13 en 14 november 1959 in Bellevue te Amsterdam*, Amsterdam 1960, p. 97–98.
- 31– J. Witsen, 'Het congres van de ruimte. Indrukken van het zevende congres van de Partij van de Arbeid', in: *S&D* 1959, p. 729–730.
- 32– *Ibidem*.
- 33– B. Mulder, 'Willem Banning – volksoepvoeder tussen vrijzinnigheid en orthodoxie', in: *S&D* 1989, p. 335–340.
- 34– *Barchembladen* nr. 18, maart 1988, p. 51.
- 35– Banning, *Machten en mensen. Bijdrage tot een bezinning op mogelijkheden en gevaren van menselijk leven in de technische maatschappij*, Haarlem 1959, p. 173.
- 36– Over de ideologie-problematiek doet Banning enkele kernachtige uitspraken in: *Orientation. Socialism today and tomorrow. Report of the conference on the situation of socialism in Western Europe*, delen I en II (uitgave van de WBS), Amsterdam 1959 en 1960.
- 37– Dick Pels, 'Naar een nieuw cultuur-socialisme' I en II, in: *Tijd en Taak* 1989, afl. 1, p. 2 en afl. 2, p. 1–2; idem, 'Den Uyl als denker. Een erfenis in fragmenten', in: *S&D* 1989, p. 18.

38– Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen*, Arnhem 1938; achtste herziene druk, Deventer 1964, p. 193.

39– *Verslag van het zevende congres*, p. 98.

Zonder het 'midden' gaat het niet

Vernieuwing van de verzorgingsstaat en politieke strategie

In 1986 besloot de Partij van de Arbeid, na de zogeheten 'overwinningsnederlaag' bij de Tweede Kamer-verkiezingen, om zich op de eigen toekomst te gaan bezinnen. Aan de lange periode van redelijke electorale resultaten (de overwinning), zonder kans op duurzame regeringsdeelneming (de nederlaag) moest een eind komen. Het PvdA-bestuur stelde enkele commissies in en de partij stortte zich, aan de hand van 'Schuivende Panelen' en andere rapporten, in het debat.

Sinds 1989 is in deze discussie, onder invloed van de plotselinge regeringsdeelname in dat jaar, min of meer de klad gekomen. Dat wil echter niet zeggen dat de PvdA in programmatisch opzicht stil is blijven staan. Integendeel, terwijl de discussie over 'Schuivende Panelen' nauwelijks tastbare resultaten opleverde, bracht de partijleiding de afgelopen twee jaar, zonder veel discussie, enkele nieuwe programmatische accenten aan.

Eerst werd, samen met premier Lubbers, de 'sociale vernieuwing' als handelsmerk van het nieuwe kabinet geïntroduceerd, en later nam Thijs Wöltgens, voorzitter van de Tweede Kamer-fractie, stelling ten gunste van het 'primaat van de politiek' (tegenover de belangengroepen-democratie) en van de gezonde Hollandse 'burgerzin' (niet alleen rechten, maar ook plichten). 'Nieuw Flinks' begon zich, niet zonder steun van partijleider en vice-premier Wim Kok, in de partij te roeren.

Met deze accentverschuiving lijkt de PvdA aansluiting te vinden bij een (Kamer-)brede, kritische herwaardering van de verzorgingsstaat. We zijn in ons land, zo luidt de redenering,

jarenlang te 'soft' geweest. Werklozen moeten op hun eigen verantwoordelijkheden worden gewezen; misbruik van sociale voorzieningen moet harder worden bestraft. Bovendien kan de verzorgingsstaat wel wat minder overdadig worden opgetuigd. Overheidssteun dient alleen verleend te worden aan wie dat werkelijk nodig heeft – de rest moet maar op eigen benen staan.

Daarnaast wordt de PvdA, van binnenuit en van buitenaf, aangespoord om zich minder nadrukkelijk met de 'zwakkeren' in de samenleving te vereenzelvigen. De PvdA, zo heet het, is te veel de 'Partij van de Armoede' geworden. Wil ze de electorale malaise waarin ze verkeert, van zich afschudden, dan zal ze andere bevolkingsgroepen (Jan Modaal, hoger geschoolden) moeten aanspreken. Heeft niet juist D66 de PvdA de meeste stemmen afhandig gemaakt?

Er is, dunkt ons, geen reden om zich van een dergelijk nieuw profiel van de PvdA zonder meer te distantiëren. De partij is in het verleden inderdaad vaak te 'soft' geweest, en heeft haar electorale basis soms onnodig versmald. Toch liggen er, voor een PvdA die zich in de aangeduide richting verder zou willen vernieuwen, grote gevaren op de loer. In de eerste plaats verliest een sociaal-democratische partij die zich tot een neutrale 'catch-all party' ontwikkelt, veel van haar betekenis en aantrekkingskracht. Verdediging van genoemde 'zwakkeren' en strijd tegen een sociale 'tweedeling' van de maatschappij blijven een belangrijke, zo niet de belangrijkste opgave van de PvdA.

Dat wil, in de tweede plaats, niet zeggen dat de verzorgingsstaat in ons land dan maar geheel op deze groepen moet worden toegesneden. Men zou hun er, zo hopen we in het navolgende aannemelijk te maken, juist een zeer slechte dienst mee bewijzen. De verzorgingsstaat is er voor iedereen, en wie daarop, om financiële of andere redenen, af wil dingen, tast op den duur het sociale en politieke draagvlak van die verzor-

gingsstaat aan. De minima in ons land zijn, met andere woorden, het meest gediend met een 'universalistisch' ingerichte verzorgingsstaat, die ook de middengroepen het nodige te bieden heeft.

Deze stelling zullen we in het navolgende nader uitwerken, en vervolgens toetsen aan de praktijk van de Nederlandse verzorgingsstaat, die onder andere gekenmerkt wordt door een geringe arbeidsparticipatie en een grote overheidsschuld. Ten slotte leggen we verband tussen de vernieuwing van de verzorgingsstaat langs deze lijnen, en de strategische heroriëntaties die de Nederlandse sociaal-democratie sinds de Tweede Wereldoorlog gekend heeft.

De verzorgingsstaat als draagvlak

Verzorgingsstaten plagen meestal te worden onderscheiden naar de *omvang* van de voorzieningen die de burgers ter beschikking staan. Men kan verzorgingsstaten echter ook op een andere manier bekijken. Westerse landen, zo stelt de Deense socioloog Esping-Andersen in een recente studie, *The three worlds of welfare capitalism* (1990), verschillen niet zozeer naar de omvang van hun verzorgingsarrangementen, als wel naar de wijze waarop ze georganiseerd zijn. Er zijn landen waar de verzorgingsstaat een 'residueel' karakter heeft en waar de staat pas optreedt als de markt of het gezin het af laten weten; de verzorgingsstaat richt zich vooral op noodlijdende, steunbehoevende groepen. Maar er zijn ook landen waar de verzorgingsstaat 'institutioneel' van aard is: hij wordt daar gekenmerkt door 'universalistische', dat wil zeggen algemene en voor iedereen toegankelijke voorzieningen in alle relevante maatschappelijke sectoren.¹

Esping-Andersen onderscheidt, op basis van onderzoek, uiteindelijk drie typen verzorgingsstaten in de westerse wereld. Het eerste type is het Anglo-Saksische, waarin de markt, op basis van een door de overheid gegarandeerd inko-

mens- en verzorgingsminimum, een centrale rol speelt. De omvangrijke overheidsuitgaven nemen hier onder andere de vorm aan van fiscale ondersteuning van particuliere verzekeringen. In het tweede type, het Zweeds-Noorse, wordt de markt nadrukkelijk op afstand gehouden. De overheid garandeert ook boven het minimum (loonafhankelijke) uitkeringen en verstrekt daarnaast publieke voorzieningen ten behoeve van de gehele bevolking. In het derde type ten slotte, het Duits-Oostenrijkse, wordt eveneens een hoog niveau van voorzieningen bereikt, maar beperken specifieke regelingen voor afzonderlijke bevolkingsgroepen (corporatisme) het universalistische karakter van de verzorgingsstaat.

In deze benadering speelt de politiek een belangrijke rol als verklarende variabele. Veel meer dan de omvang, wordt de organisatorische structuur van verzorgingsstaten, aldus Esping-Andersen, in sterke mate beïnvloed door politieke factoren. Daarbij gaat het niet zozeer om de kracht die de arbeidersbeweging als zodanig in een bepaald land wist te ontwikkelen, als wel om de coalities die zij met andere maatschappelijke groepen wist te sluiten; om de interne verhouding tussen linkse partijen en vakbonden; en om de kracht dan wel verdeeldheid van de politieke tegenstanders ter rechterzijde.² Zeker in de naoorlogse periode namen de hogere, hoog opgeleide middengroepen daarbij een sleutelpositie in. Ze hebben een wisselende rol bij de opbouw van de verzorgingsstaat gespeeld, terwijl omgekeerd het type verzorgingsstaat dat tot stand kwam, de politieke voorkeur van de middengroepen hielp structureren. 'In de corporatistische regimes zorgden hiërarchische, status-georiënteerde vormen van sociale zekerheid voor steun van de middengroepen aan een bepaald type verzorgingsstaat. In de liberale regimes werden de middengroepen aan de markt geklonken. En in Scandinavië hing de voorspoed van de sociaal-democratie in

de afgelopen decennia sterk samen met de uitbouw van een middle-classverzorgingsstaat waarvan zowel de traditionele achterban, de arbeidersklasse, als de nieuwe middengroepen profiteerden.'

Verzet onder de middengroepen tegen te hoge belastingen, zoals in veel westerse landen waarneembaar, hangt, zo concludeert Esping-Andersen, dan ook niet zozeer af van het *niveau* van de overheidsuitgaven, als wel van het klassen-karakter van de betreffende verzorgingsstaat. 'Middle-class-verzorgingsstaten van het sociaal-democratische of het corporatistische type smeden een politieke loyaliteit onder die middle-class. De liberale verzorgingsstaat daarentegen, zoals die in de vs, in Canada en, in toenemende mate, ook in Engeland bestaat, leunt sterk op de steun van numeriek en politiek zwakke maatschappelijke lagen. Wat dat betreft hebben de klassenverhoudingen waarop de drie typen verzorgingsstaten berusten, niet alleen een verklarende kracht ten aanzien van het verleden, maar ook een voorspellende kracht ten aanzien van de toekomst.'

De verzorgingsstaat, zo maakt Esping-Andersen duidelijk, vormt enerzijds de weerspiegeling van bepaalde maatschappelijke verhoudingen, maar oefent anderzijds op die verhoudingen zelf een actieve invloed uit. Hij mag dan georganiseerde, in regels en voorzieningen neergeslagen solidariteit zijn, maar geeft omgekeerd ook vorm aan gevoelens en opvattingen op dit gebied. De verzorgingsstaat, althans die van het universalistische type, *produceert* solidariteit, en schiept daarmee, als het ware, zijn eigen draagvlak.

Overigens, zo erkent ook Esping-Andersen, moeten we ervoor waken om een te rooskleurige voorstelling van zaken te geven. Voor een ontwikkelde, universalistische verzorgingsstaat betalen de burgers een hoge prijs, en wel in de vorm van een zware collectieve lastendruk. Wil de maatschappelijke solidariteit de overhand houden, en de lastendruk niet tot

politieke conflicten aanleiding geven, dan zal de verzorgingsstaat efficiënt en effectief georganiseerd moeten zijn:

– in de eerste plaats zal de produktiviteit van overheidsvoorzieningen zo hoog mogelijk moeten worden opgevoerd, zonder de kwaliteit van de dienstverlening aan te tasten;

– in de tweede plaats zal de afwenteling van maatschappelijke problemen op de overheid, met alle kosten van dien, tot een minimum moeten worden beperkt;

– in de derde plaats zal de arbeidsparticipatie sterk moeten worden bevorderd, opdat de belastingopbrengst zo hoog mogelijk, en het beroep op werkloosheidsuitkeringen en dergelijke zo laag mogelijk blijft.

Een 'selectieve' overheid?

Aan de Nederlandse verzorgingsstaat besteedt Esping-Andersen slechts zijdelings aandacht. Hij situeert ons land ergens tussen de continentale, corporatistische verzorgingsstaat en het universalistische model zoals we dat in Scandinavië aantreffen. Die positie brengt hij in verband met enerzijds de betrekkelijk sterke arbeidersbeweging in ons land (zij het minder sterk dan in Zweden of Noorwegen) en anderzijds met het ontbreken van een autoritaire katholieke traditie, waardoor corporatieve elementen (status, band met het arbeidsverleden) in de inrichting van de verzorgingsstaat minder sterk doorklonken.

Dit 'gemengde' karakter van de Nederlandse verzorgingsstaat is onzes inziens niet geheel onschuldig aan de problemen die rond die verzorgingsstaat zijn ontstaan. We hebben in ons land, om het wat onaardig te zeggen, universalistische pretenties, maar missen de 'discipline' die nodig is om die pretenties overeind te houden. Aan de zo juist genoemde voorwaarden voor een universalistische verzorgingsstaat voldoet Nederland in ieder geval maar in beperkte mate. Er is sprake van een geringe arbeidsparticipatie; de afwenteling

van maatschappelijke problemen op de collectiviteit neemt niet geringe vormen aan en doet de collectieve lastendruk, zoals de WAO bij voorbeeld laat zien, onnodig stijgen. En ten slotte laat de produktiviteit van overheidsdiensten, en trouwens ook de kwaliteit van de dienstverlening, vaak te wensen over.

Een nog veel groter probleem vormt echter de financiële positie van de overheid. Een sterk consumptief gerichte aanwending van overheidsgelden en een beperkte begrotingsdiscipline, in combinatie met veranderde economische omstandigheden (de prijs van het aardgas en dergelijke) hebben het financieringstekort in Nederland sterk doen oplopen. Wil de overheidsschuld de begroting niet nog verder belasten, dan zal het tekort, zo is inmiddels de algemene opvatting, aanzienlijk teruggebracht moeten worden.

Het financieringstekort hangt daarmee als een donkere wolk boven de Nederlandse verzorgingsstaat. De vraag is alleen, in welk tempo en langs welke weg dat tekort moet worden teruggebracht.

De afgelopen jaren heeft het debat hierover, en over de verzorgingsstaat in het algemeen, zich in een zeer specifieke richting ontwikkeld. De wenselijkheid van bezuinigingen op overheidssubsidies en, in mindere mate, op sociale uitkeringen, is centraal komen te staan. Deze voorkeur voor bezuinigen spoort opmerkelijk goed met een al in de jaren tachtig opgekomen, en ook nu nog duidelijk aanwezig wantrouwen tegen de publieke sector als zodanig. 'Hoe minder overheid, hoe beter', lijkt nog steeds het adagium. Daarnaast bestaat de neiging, van links tot rechts, om de huidige verzorgingsstaat als te omvangrijk te beschouwen. Bureaucratische wildgroei moet worden gekapt en uitkeringen, voorzieningen en subsidies zouden veel meer dan tot dusver gericht moeten zijn op degenen die overheidssteun werkelijk nodig hebben.

Op het eerste gezicht valt voor dergelijke opvattingen, ook vanuit sociaal-democratisch gezichtspunt, het nodige te zeggen. Als de omvang van de verzorgingsstaat beperkt moet worden, is het dan niet een kwestie van sociale rechtvaardigheid om overheidsgeld en overheidsvoorzieningen voortaan met voorrang of uitsluitend terecht te laten komen bij degenen die ze werkelijk nodig hebben? Financiële en sociale overwegingen lijken hier hand in hand te gaan. Wat wil de pvdA nog meer?

Nemen we echter de analyse van Esping-Andersen tot uitgangspunt, dan valt het oordeel veel minder positief uit. Bezuinigingen op de collectieve sector zijn, zeker als ze de toegankelijkheid en de kwaliteit van voorzieningen gaan beïnvloeden, meer dan bezuinigingen alleen. Ze ondergraven de effectiviteit, en daarmee de legitimiteit van de verzorgingsstaat. Ze brengen een vicieuze cirkel op gang, waarbij burgers de klachten over het functioneren van overheidsdiensten bevestigd zien, en als gevolg daarvan hun steun aan handhaving, laat staan uitbreiding, van het bestaande voorzieningenniveau gaan onthouden. Opvattingen over de superioriteit van 'de markt' ten opzichte van 'de collectieve sector' krijgen aldus de wind in de zeilen, hetgeen verdere bezuinigingen in de hand werkt. Et cetera, et cetera.

Wat voor bezuinigingen op de collectieve sector in het algemeen geldt, geldt in het bijzonder voor het streven om het gebruik van voorzieningen, het verlenen van subsidies, en dergelijke toe te spitsen op de 'zwakkeren' in de samenleving; op degenen die werkelijk hulpbehoevend zijn. Daarmee zijn, om te beginnen, de betreffende groepen zelf maar zeer ten dele gediend. Los van het stigmatiserende effect dat van inkomensafhankelijke voorzieningen kan uitgaan, werpen ze een hindernis op voor sociale mobiliteit. Ze zetten een 'armoedeval', die ertoe leidt dat een stijging van inkomen, als gevolg van het vinden van werk of van een nieuwe baan, geheel of gedeeltelijk teniet wordt gedaan – doordat de aanspraken op een uitkering of voorziening komen te vervallen.

Daarnaast versmalt een dergelijke identificatie van overheidshulp en hulpbehoevende groepen ook het maatschappelijk draagvlak van de verzorgingsstaat. De middengroepen raken hun directe belang bij de betreffende voorzieningen kwijt, en zullen de collectieve sector ook in meer algemene zin niet meer als de 'hunne' ervaren. De verzorgingsstaat wordt voor deze groepen vooral een fiscale last, waar nauwelijks nog baten tegenover staan. Daardoor zal de roep om verdere beperking van die last alleen maar luider gaan klinken.

Met dit alles is de noodzaak van bezuinigingen, onder andere met het oog op het financieringsstekort, allerm minst ontkend. Maar bij die bezuinigingen zal wel de universalistische dimensie van de verzorgingsstaat, uitdrukking van en garantie voor het compromis tussen minima en middengroepen, nauwlettend in het oog moeten worden gehouden.

Het huidige debat over de verzorgingsstaat moet ook in dit licht worden gezien. Het gaat om meer dan om het financieringsstekort en om 'inkomensplaatjes'. Wanneer CDA-voormannen als Brinkman en Wijffels aandringen op lage collectieve lasten en op overheidssteun en -subsidies 'alleen voor wie dat echt nodig heeft', dan pleiten zij impliciet voor een 'smalle' verzorgingsstaat. Daartegenover moet het belang worden benadrukt van een 'brede' verzorgingsstaat, van voorzieningen voor iedereen, zij het doelmatig ingericht en met een eerlijke verdeling van de lasten. Niet alleen omdat een moderne overheid veel meer moet doen dan 'de zwakken beschermen', maar ook om de sociale basis van de verzorgingsstaat zo breed mogelijk te maken.

Vier thema's voor de jaren negentig

Welke concrete politieke vertaling dient nu een dergelijk streven te krijgen – rekening houdend met de specifieke pro-

blemen waarmee de verzorgingsstaat in Nederland, op financieel, organisatorisch en ander gebied, worstelt? Voor het antwoord op die vraag lijken de volgende vier thema's ons van groot belang. Ze zullen een centraal onderdeel moeten vormen van het programmatisch 'profiel' van de Partij van de Arbeid in de jaren negentig.

1. Vergroting van de arbeidsparticipatie

In vergelijking met andere westerse landen, zowel binnen als buiten de Europese Gemeenschap, kent Nederland een geringe arbeidsparticipatie. Deze hangt grotendeels samen met de nog steeds omvangrijke werkloosheid en de geringe deelneming aan betaalde arbeid onder vrouwen en oudere mannen. Dit laatste is onder meer het gevolg van het grote aantal arbeidsongeschikten. Vermoedelijk wordt de uitstoot uit arbeid via werkloosheid en arbeidsongeschiktheid versterkt door de hoge arbeidsproductiviteit in ons land – en vice versa.

De geringe arbeidsparticipatie in Nederland kan in verschillende opzichten als een ernstig probleem worden aange-merkt. Los van het belang van deelneming aan betaalde arbeid voor maatschappelijke integratie, gaat het daarbij vooral om sociale en economische aspecten. Zo spoort een hoog niveau van arbeidsparticipatie met een maatschappij die door individualiseringsprocessen en demografische ontwikkelingen nog slechts een minderheid van 'alleenverdieners' kent, bestaande uit man, vrouw en thuiswonende kinderen. Ook leidt de demografische druk ertoe dat tegenover honderd (niet zieke) werknemers een steeds groter aantal ontvangers van een sociale uitkering zal staan (thans al vijftenzestig). Gecombineerd met het gebruik dat het groeiend aantal ouderen zal maken van voorzieningen van gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening is een zorgbarende druk op de collectieve uitgaven gemakkelijk te voorspellen.

Grotere arbeidsparticipatie is ook nodig om economische

redenen. De welvaart zal erdoor toenemen, niet slechts in individuele maar vooral ook in collectieve zin. Een voldoende niveau van publieke voorzieningen voor zowel milieuschoonmaak als maatschappelijke (infrastructurele) voorzieningen zal ermee gefinancierd en 'bemand' kunnen worden. De daarvoor nodige economische groei wordt niet alleen bevorderd door vergroting van het aantal werkenden maar ook door vermindering van het aantal uitkeringsgerechtigden. Tegelijk kan zodoende het draagvlak voor de sociale zekerheid worden verstevigd. Onderbenutting van 'menselijk kapitaal' van werklozen, arbeidsongeschikten en economisch niet-actieve vrouwen is niet alleen een economische kostenpost maar ook sociaal onaanvaardbaar.

Zonder hier in de details van mogelijke oplossingen te kunnen treden, kan wel worden vastgesteld dat de gebruikelijke nadruk in de PvdA op herverdeling van arbeid over mannen en vrouwen verder zal moeten reiken dan aandringen op arbeidstijdverkorting alleen.² Bereidheid tot enige flexibilisering van arbeidstijden per dag (waar bedrijfstijdsverlenging tegenover staat) en per week (vierdaagse werkweek, werken op zaterdag) zal hand in hand moeten gaan met een op bevordering van arbeidsparticipatie gerichte herijking van het belastingstelsel en de sociale zekerheid. Voorstellen in het rapport *Een werkend perspectief* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid kunnen daarvoor goed gebruikt worden – ook zonder dat men het pleidooi van de Raad volgt voor een vergaande verlaging van de laagste loonschalen in ons land, waarvan de effectiviteit en de rechtvaardigheid betwijfeld mogen worden.³

2. Een 'produktieve' verzorgingsstaat

De PvdA zal op moeten blijven komen voor een sterke collectieve sector. 'Privatisering' van voorzieningen kan in een enkel geval, op praktische gronden, geboden zijn, maar schiet als algemene oplossingsstrategie, gegeven de vereisten van

een ontwikkelde democratische samenleving, verregaand te kort. Ze blokkeert het denken over hoe de onmiskenbare gebreken van de collectieve sector het beste kunnen worden ondervangen.

Niet zozeer de omvang van de publieke voorzieningen vormt een probleem, als wel de wijze waarop ze functioneren. Teneinde de kosten zoveel mogelijk te beperken en het maatschappelijk draagvlak zo groot mogelijk te houden, dienen de produktiviteit en de kwaliteit van voorzieningen te worden verhoogd. De rechten van gebruikers van collectieve voorzieningen (klachtenregeling, recht op schadeloosstelling) moeten worden uitgebreid; de onafhankelijke consumentenvoorlichting op dit terrein moet worden verbeterd.

In het algemeen dient aan de uitvoering van het beleid, ook door de politiek, veel meer aandacht te worden besteed. Decentralisatie van rijksbevoegdheden naar gemeenten, gecombineerd met een grotere financiële armslag (belastingheffing) voor het lokale bestuursniveau, kan aan een doeltreffende uitvoeringsorganisatie bijdragen, en voor een zekere, heilzame concurrentie tussen gemeenten onderling zorg dragen. Ten slotte moet, onder andere door een strakkere begrotingsdiscipline, het voorzieningenaanbod als geheel beter worden beheerst.

Nadruk op de produktiviteit van de Nederlandse verzorgingsstaat heeft ook een Europese dimensie. Nederland kan zich alleen een dure verzorgingsstaat blijven permitteren, als de verhouding tussen prijs en kwaliteit verbetert en de Nederlandse burger voor zijn of haar belastinggeld meer krijgt dan elders.

3. Medeverantwoordelijkheid van de burgers

De verzorgingsstaat dient er, zoals gezegd, voor allen te zijn. Dat sluit voorzieningen voor bepaalde groepen en/of bepaalde inkomensafhankelijke regelingen niet uit, maar staat wel haaks op een systematische beperking van de verzor-

gingsstaat tot steun aan de allerzwaksten, respectievelijk tot inkomensgaranties die zich tot het bestaansminimum beperken.

Handhaving, of zelfs uitbreiding, van het universalistisch karakter van de verzorgingsstaat heeft echter wel een keerzijde: het aanspreken van de burgers, en wel van alle burgers, op hun eigen verantwoordelijkheid voor een adequaat gebruik van de geboden voorzieningen en voor een beperking van 'afwentelingsgedrag'. Dat impliceert:

- een strenger toezicht op naleving van bestaande regels; het invoeren van financiële prikkels om genoemd afwentelingsgedrag te beperken (bij voorbeeld: premiedifferentiatie in de WAO). Een dergelijk verantwoordelijk gedrag van burgers wordt overigens mede gestimuleerd door de kwaliteit van het door de overheid gebodene;

- een grotere eigen bijdrage van burgers, vanwege de financiële problemen van de overheid, aan het in stand houden van collectieve voorzieningen (op het gebied van het vervoer, huisvesting, gezondheidszorg, en dergelijke).

Deze algemene lastenverzwaring zou (gedeeltelijk, anders levert ze de overheid niets op) gecompenseerd moeten worden – niet door allerlei inkomensafhankelijke regelingen, die het universalistische karakter van de verzorgingsstaat aantasten, maar door een verlaging van het laagste tarief van de loon- en inkomstenbelasting. Een dergelijke benadering, zoals begin dit jaar door Wim Kok en de Tweede Kamerfractie van de PvdA voorgesteld, wil alle burgers voor hetzelfde bedrag schadeloos stellen, en versterkt daarmee het solidariteitsgehalte van de belastingwetgeving. Ze kan ook op andere onderdelen van deze wetgeving (aftrekposten, bij voorbeeld voor hypotheek) met vrucht toegepast worden.

De voorgestelde ruil tussen lastenverzwaring en belastingverlichting zou ook ten behoeve van een schoner milieu kun-

nen worden ingezet, en vergaande heffingen, bij voorbeeld op energie, maatschappelijk acceptabel kunnen maken. In dat geval moet de fiscale compensatie echter wel volledig zijn. Heffingen zijn immers bedoeld om het gedrag van mensen te veranderen, niet om de overheid meer inkomsten te bezorgen. Gerechvaardigde vermoedens dat het de overheid toch om het laatste te doen is, tasten, opnieuw, de legitimiteit van de verzorgingsstaat aan.

4. Een verantwoorde loonstijging

De PvdA heeft in de afgelopen periode de neiging gehad om in financieel opzicht, feitelijk of op papier, veel van de burgers te vragen. Bezuinigingen op voorzieningen die het leven duurder maken; huurverhogingen en tariefstijgingen in het openbaar vervoer; heffingen om herstel van milieuschade te betalen en om toekomstige schade te voorkomen; en ten slotte ook nog de 'nul-lijn' voor werknemers, teneinde de werkgelegenheid te bevorderen en de 'koppeling' betaalbaar te houden – de bevolking, en de middengroepen niet in de laatste plaats, wordt, althans op papier, nauwelijks nog een ontsnappingsmogelijkheid geboden.

Het is de vraag of een dergelijk beleid intrinsiek te verdedigen en aan de burgers te verkopen is. Lastenverzwaring, ook al wordt die gedeeltelijk gecompenseerd door lagere belastingen, kan, zeker als het uitzicht op primaire inkomensverbetering wordt geblokkeerd, de legitimiteit van de verzorgingsstaat onder druk zetten. Een minder rigide standpunt ten aanzien van de inkomensontwikkeling verdient daarom overweging. Meer ruimte voor loonsverhogingen die de inflatie te boven gaan, sluit beter aan bij wat het bedrijfsleven, althans op dit moment, kan betalen, en geeft werknemers de ruimte die ze nu, als het aan het kabinet ligt, onbenut moeten laten – zonder dat daar iets tegenover staat. Voorwaarde is wel dat de loonstijgingen het economisch verantwoorde niet te boven gaan, en dat een zekere nationale coördinatie van de loonontwikkeling intact blijft.

Ook uitkeringsgerechtigden en ontvangers van het minimumloon zouden in deze situatie uitzicht op een reële inkomensverbetering kunnen behouden – bij voorbeeld door een ‘flexibele koppeling’, die de betreffende groepen tenminste koopkrachtbehoud garandeert, jaarlijks aangevuld – afhankelijk van de economische en financiële situatie – met een bepaald percentage. Zo’n flexibele koppeling is verdedigbaar (niet elke welvaartsstijging hoeft aan de uitkeringen te worden doorgegeven) en ontlast de regering, de PvdA in het bijzonder, van veel sympathiek en minder sympathiek ‘flankerend beleid’.⁴

Zonder het ‘midden’ gaat het niet

Een houdbare verzorgingsstaat, die de laagstbetaalden en andere bewoners van de ‘onderkant’ van de samenleving niet marginaliseert maar juist integreert, is afhankelijk van de steun van de middengroepen, zo is hierboven betoogd. Zonder een tastbaar belang in verzorgingsstaatarrangementen en in publieke voorzieningen zullen maatschappelijke middengroepen, zowel naar inkomenspositie als naar opleidingsniveau getypeerd, hun steun aan de verzorgingsstaat onthouden. Solidariteit is niet alleen een moreel beginsel, maar ook een uiting van eigenbelang. In haar politieke woorden en daden heeft de PvdA in de laatste decennia deze waarheid te zeer uit het oog verloren.

Zonder het ‘midden’ gaat het niet. Dat geldt voor de PvdA niet minder dan voor de verzorgingsstaat. Zijn de middengroepen onmisbaar voor het draagvlak van de verzorgingsstaat, even nodig zijn zij voor de politieke effectiviteit van de PvdA. Electoraal kunnen de middengroepen de PvdA in elk geval helpen om de 30%-grens te overschrijden. Belangrijker nog is dat hun opstelling kan bijdragen tot een maatschappelijk klimaat waarin de PvdA als vanzelfsprekende regeringspartij wordt ervaren, zowel door de kiezers als door potentiële

coalitiepartners. Een en ander hangt echter sterk af van de inhoudelijke keuzen die de PvdA ten aanzien van de vernieuwing van de verzorgingsstaat maakt.

Een dergelijke benadering van het 'midden' wijkt sterk af van de veel meer instrumentele aanpak die twee eerdere strategische heroriëntaties van de PvdA kenmerkte, hoezeer zij onderling verder ook verschilden.

In de Doorbraak-strategie van 1946 stond het 'midden', zowel in de betekenis van het politieke midden als van maatschappelijke middengroepen, voor de toegang tot de macht. De PvdA van 1946 zocht toenadering tot het midden om het vooroorlogse isolement van de SDAP te kunnen vermijden. Door matiging van haar politieke eisen poogde zij haar streven naar regeringssamenwerking, vooral met de KVP, geloofwaardig te maken. Door veranderingen in de organisatorische 'make-up' van de partij en in de formulering van haar beginselen werd ook geprobeerd de nieuw opgerichte partij zelf voor progressief denkende of sociaal voelende middengroepen toegankelijk te maken. Op den duur werd van deze strategie, die ook op confessioneel stemmende arbeiders was gericht, veel verwacht.

Als *politieke* strategie is de Doorbraak een tamelijk groot succes geweest. De PvdA kreeg een centrale plaats in de regering met navenante invloed op het gevoerde beleid. Zodoende had de partij een belangrijk aandeel in de wederopbouw van Nederland, in het industrialisatiebeleid en in de aanloop tot wat later de verzorgingsstaat zou gaan heten. Als *electorale* strategie was de Doorbraak geen mislukking, maar zeker aanvankelijk lang niet zo succesvol als gehoopt. Het verzuilde karakter van het Nederlandse politieke stelsel bleek zeer hardnekkig. Niettemin gelukte het de PvdA in 1956 de grootste partij van het land te worden. De breuk in de rooms-rode samenwerking in 1958 was door de PvdA niet minder gewenst dan door de KVP, maar liet de eerste geen andere keuze dan de

oppositie. De PvdA was voor het verwerven van regeermacht geheel afhankelijk van het politieke midden, een plek die toen uitsluitend door de KVP werd bezet.

Aan deze afhankelijkheid van het politieke midden te ontkomen, was een belangrijk aspect van de strategie die de PvdA onder invloed van Nieuw Links vanaf 1966 ontwikkelde. De oplossing werd vooral gezocht in het aanscherpen van het politieke profiel van de partij door middel van een programmatische radicalisering. Ze trachtte haar aantrekkingskracht dus niet te vergroten door naar het midden te lonken. Integendeel, de kiezer in dit ontzuilende land moest nu eindelijk een stem worden gegeven die telde en daarvoor dienden heldere verhoudingen te worden geschapen. Programmatische radicalisering werd daarom aangevuld met een polarisatiestrategie die erop was gericht de vage confessionele middenpartijen te 'ontmaskeren', door electorale ondermijning te verzwakken en als machtsfactor uit te schakelen. Met behulp van staatsrechtelijke hervormingen moest een en ander uitlopen op een progressief-conservatieve tweedeling in de Nederlandse politiek, die (onuitgesproken) uiteraard ten gunste van de PvdA moest overhellen.

Als electorale strategie is deze Nieuw Links-aanpak niet zonder succes geweest. Van 1966 tot 1986 – het laatste jaar waarin de partij de polarisatiestrategie hanteerde – werd eerst de eigen electorale neergang spectaculair omgebogen en vervolgens de score – vooral in 1977 en 1986 – op het tamelijk hoge niveau van zo'n 33% gehandhaafd. De traditionele achterban werd weer gemobiliseerd en de 'inbraak' in het katholieke Zuiden werd voor het eerst op grote schaal verwezenlijkt, terwijl ook het klein-linkse kiezerspotentieel met (wisselend) succes werd aangesproken. Toch kan niet van een doorslaand succes worden gesproken. De opnieuw gedroomde doorbraak naar een '40%-partij' vond niet plaats, terwijl in toeneemende mate het electorale succes van de partij afhankelijk

werd van haar rol als leider van de oppositie tegen centrum-rechts regeringsbeleid. Geheel anders dan de Doorbraakstrategie maakte de Nieuw Links-strategie de PvdA eerder geschikt voor oppositie voeren dan voor regeren.

Als politieke strategie heeft de Nieuw Linkse benadering dan ook duidelijk gefaald. Het progressieve kabinet-Den Uyl dat in 1973 op miraculeuze wijze tot stand kwam en het bijna vier jaar uithield, bleek uiteindelijk een uitzondering op de regel. De dramatische mislukte kabinetsformatie van 1977 was vooral aan eigen feilen te wijten. De Nieuw Linkse strategie leidde uiteindelijk niet tot ondermijning van de positie van de confessionele partijen. Veeleer droeg zij bij tot het succes en de snelheid van de hergroepering tot CDA. Dit was voor de PvdA eigenlijk een ondenkbare ontwikkeling. Ze miskende het bestaan van een grote groep kiezers die, juist in een ontzuilende politieke en maatschappelijke omgeving, bewust voor een middenpartij opteert. Zolang de PvdA niet over een meerderheid beschikte of zichzelf andere coalitiemogelijkheden schiep, was zij veroordeeld tot regeringssamenwerking met de christen-democraten – de groepering die zij tegelijkertijd het licht in de ogen niet gunde. Zolang de polarisatiestrategie formeel of materieel door de PvdA als de kern van haar identiteit werd beschouwd, was de oppositie haar natuurlijke tehuis.

Het doel van deze historische excursie is niet het ontwerpen van een nieuwe politieke strategie voor de PvdA. Eerder willen we duidelijk maken hoezeer het 'midden' steeds door de PvdA als onmisbaar instrument van machtsverwerving is beschouwd – hoe verschillend men er in de loop der tijd ook mee is omgesprongen.

In het eerste deel van dit artikel is gepoogd te verhelderen dat de PvdA ook nu weer het 'midden' nodig heeft; niet in de eerste plaats in het kader van een politieke strategie, maar als onmisbare steunpilaar bij het vormgeven van een houdbare

verzorgingsstaat. Met deze verschuiving van perspectief komt nadruk te liggen op een politiek-inhoudelijk streven dat tevens de kern van de PvdA-identiteit raakt. Dat heeft onmiskenbare voordelen voor een partij die tot voor kort zo gebio-logeerd was door formeel-strategisch denken dat zij haar maatschappelijke hervormingsstreven er vaak van afleidde, in plaats van omgekeerd.

De hier bepleite benadering kan helpen voorkomen dat de PvdA zich de komende tijd verliest in tamelijk steriele bespiegelingen over partijpolitieke verhoudingen en samenwerkingsvormen, of het nu gaat om een keuze tussen CDA en VVD als eventuele regeringspartner dan wel om de wenselijkheid en mogelijkheid van een nieuwe progressieve concentratie, uit te voeren met D66 en Groen Links. Steriel, omdat de sociologische dimensie van de te varen koers zo buiten beschouwing blijft. Bij een meer inhoudelijke benadering dient de PvdA zich een betrouwbaar vernieuwer van de verzorgingsstaat te betonen, hetgeen haar voor een groter deel van het electoraat, waaronder de middengroepen, aantrekkelijker kan maken. Tegelijk kan ze door specifieke accenten te leggen bij de vernieuwing van de verzorgingsstaat bevorderen dat zowel het CDA als de VVD, zij het om verschillende redenen, in de PvdA een onmisbare regeringspartner gaan zien. Vergroting van de arbeidsparticipatie, mede met behulp van voorzieningen in de collectieve sector, kan aantrekkelijk zijn voor middengroepen die zich tot de VVD of tot D66 rekenen en die gevoelig zijn voor een beleid dat ruimte biedt voor individualisering. Versterking van het beheer van de verzorgingsstaat – het evenwicht tussen rechten en plichten – kan de juiste snaar raken bij het CDA, dat nog in voldoende mate over een sociale 'vleugel' beschikt om niet echt af te stevenen op een minimale verzorgingsstaat.

Belangrijker dan deze politieke effecten is echter dat de PvdA met het streven naar vernieuwing van de verzorgingsstaat, langs de hierboven geschetste lijnen, weer volledig

recht doet aan haar sociaal-democratische opdracht: de bevordering van maatschappelijke integratie en sociale samenhang.

Noten

1- G.Esping-Andersen, *The three worlds of welfare capitalism*, Cambridge, Polity Press, 1990. Het onderscheid tussen 'residuele' en 'institutionele' verzorgingsstaten is ontleend aan Richard Titmuss. Vgl. diens *Essays on the welfare state*, London, Allen and Unwin, 1958.

2- Vgl. o.a. P.Kalma/M.Krop, 'Herverdeling van arbeid en klasse(n)compromis', in: J.Bank e.a. (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, De Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1983; P.Kalma, *Het socialisme op sterke water*. Veertien stellingen, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1988.

3- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Een werkend perspectief*, 's-Gravenhage, 1990.

4- Vgl. bij voorbeeld het vasthouden aan een volstrekt parallelle inkomensontwikkeling ('leve de koppeling'), terwijl anderzijds door middel van het stimuleren van winstdeling in bedrijven, het toekennen van een arbeidskostenforfait aan werkenden, en dergelijke, de afstand tussen het inkomen van werkenden en dat van niet-werkenden 'heimelijk' wordt vergroot.

Kunst en socialisme

HANS GOEDKOOP

Herman Heijermans contra De Nieuwe Tijd

Een koekoeksjong tussen de intellectuelen van de SDAP

(1897-1904)

1

Lodewijk van Deysel was aan vrijmoedige taal wel het een en ander gewend. Maar zelfs voor hem was, kort voor de eeuwwisseling, het lezen van de roman *Kamertjeszonde* geen sinecure. 'Een soort van leelijke wiekende helle koortsigheid komt door de lezing in mij. Het lijkt op den toestand na het drinken van teveel koffie 's ochtends.'¹

Kamertjeszonde verhaalt van de liefde tussen Alfred Spier, een Amsterdamse journalist en schrijver, en Georgine Casper, een soubrette in een uitspanning aan de Nes. Alfred ziet haar op een late avond optreden en gruwet van het gemak waarmee ze haar kuiten aan het manvolk toont. Maar als ze tegenover elkaar zitten, verbaast ze hem door de kinderlijkheid van haar gezicht, door de ongeschondenheid die ze te midden van het verderf uitstraalt. Hij leeft voor het schrijven, zij heeft nooit leren lezen, maar ze worden verliefd en gaan samenwonen. Niet stiekem, als burgerman en maintenee, maar openlijk. Alfred wil een 'zuiver revolutionaire daad tegen de onderdrukkende huwelijks wetten' stellen.² Een huwelijk is een burgerlijke uitvinding, niet meer dan een economisch arrangement tussen mensen die elkaar onverschillig mogen laten. Alfred vervangt de uitgeschreven trouwakte van de bourgeoisie door wat zich nauwelijks verwoorden laat: liefde.

Georgine is een paar jaar tevoren getrouwd met de werkloze diamantwerker Isaac Davidson. Hij heeft twee dochters bij haar gemaakt, is in de hoop op werk naar Amerika vertrok-

ken met het geld dat zij verdiende en heeft sindsdien niet meer van zich laten horen. Pas wanneer Georgine een paar maanden bij Alfred inwoont, loopt Davidson plotseling weer door de stad. Hij blijkt zijn huwelijk door de rechter te willen laten ontbinden op grond van Georgines echtbreuk. Ze ontvangt niet eens een oproep om ter zitting te verschijnen; op een middag belt de politie aan en neemt de kinderen mee. Ze worden onder voogdij geplaatst van een vader die nooit naar ze omgekeken heeft. Georgine is ontroostbaar. Liefde wordt in de burgerlijke samenleving geofferd aan geld, mensen aan macht.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Van Deyssel het verhaal alkende uit Amsterdamse literaire kringen, want de geschiedenis was in 1896 waar gebeurd. Georgine Casper stond voor de zangeres Marie Peers, haar echtgenoot heette in werkelijkheid Samson Weening en Alfred Spier vertoonde de trekken van Herman Heijermans jr.

Heijermans was in de zomer van 1892 als zevenentwintigjarige vanuit een Rotterdams, geëmancipeerd-joods en liberaal milieu naar de hoofdstad verhuisd, tegelijk met de publicatie van zijn eerste novelle "n Jodenstreek?" in *De Gids*. Hij had er de leiding gekregen over de kunstredactie van *De Telegraaf*, waar hij alle ruimte had om zich in feuilletons en toneelrecensies te profileren. Waren zijn eerste artikelen bescheiden van opzet, in de loop van 1893 werd zijn toon snel onwelwillender. Wekelijks beschreef hij hoe voos de kunst was, hoe opgeblazen haar pretenties en hoe plat haar resultaten. Steeds vaker besprak hij voorstellingen door alleen nog een impressie van de pauze te geven: de koffiekamer, het publiek, de avondtoiletten en de gesprekken – gesprekken over koffiekamer, publiek en avondtoiletten.

De enige artistieke stroming waarin hij nog belang stelde, was een elitair symbolisme, zoals dat in Parijs juist in zwang was. Hij zocht aansluiting bij jonge intellectuelen als André Jolles, Alphons Diepenbrock en Jan Kalff jr., die het symbo-

lisme ook ontdekt hadden. Maar hij werd niet verwelkomd. Kalff 'bedankte' hem per brief voor de popularisering van zijn – Kalffs – ideeën in *Telegraaf*-feuilletons en Jolles waste hem publiekelijk de oren in *De Kroniek*. Hij schreef veertien schrijvers en kunstenaars – onder wie Lodewijk van Deysse, Frank van der Goes, Albert Verweij en Pieter Lodewijk Tak – aan met het plan een Verbond ter verheffing van het toneel op te richten. Maar er kwam slechts één reactie, van de schilder Antoon Derkinderen.³ Kort daarop koos Frank van der Goes in een reeks artikelen over journalistiek Herman Heijermans jr. uit als hét type van de 'literarische dief', die willekeurige 'kleptomane grepen' doet.⁴ Heijermans rekende zich tot de voorhoede, maar de voorhoede wees hem terug als navolger.

Zijn doorbraak als schrijver bleef uit. Hij leefde geïsoleerd. 'Ik doe wat ik wil en weet dat,' schreef hij januari 1895 aan de jonge dichter Pet Tideman. 'Ik heb geen vriend en geen vrouw. Ik sta alleen, dikwijls met wanhoop, wanhoop die weer weggaat, als ik denk aan anderen. Niets heeft me zoo sterk gemaakt, zulk een wil gegeven dan het geluk om voor *anderen* iets te zijn, door met passie goede dingen te bepleiten, dingen los van de menschen, die elkander om en om bederven, dingen van groote menschenliefde. [...] Tot heden heb ik alleen gekend menschen, die mij inferieur waren: inferioriteit die ik vóelde.'⁵ Hij wilde goed doen voor de mensen, maar de mensen die hij kende waren niet goed genoeg om iets voor te doen.

Tot hij in de herfst van 1895 Marie Peers ontmoette. Hij stelde zijn revolutionaire daad en voelde zich socialist – zonder zich overigens bij een partij aan te sluiten. Door Samson Weenings terugkeer radicaliseerde hij vervolgens verder. Eind juli 1896, toen de politie langs geweest was, zegde hij zijn baan bij *De Telegraaf* op om 'niet langer mede te eten van de ruif van een zuiver commercieel, pierdood tooneel'⁶ en een maand later trok hij zich met Marie Peers terug in de afzon-

dering van een dorpje in de natuur, Wijk aan Zee, waar hij zich verbeten aan de roman zette die *Kamertjeszonde* zou gaan heten.

Februari 1897 was het boek af en zat Heijermans dringend om geld verlegen. Maar het werkstuk bleek niet gewild. Hier sprak geen teergevoelig symbolist meer. Hij moest met het manuscript – ‘een “zwaarlijvige” verzameling herinneringen (postformaat ± 800 bladzijdjes)’ – als een handelsreiziger het land door. ‘Reeds vier uitgevers, die anders wel graag wat verdienen, [hebben] met gepaste verontwaardiging het manuscript teruggezonden wegens platheid, gemeenheid, grofheid, realisme en nog véél erger dingen,’ schreef hij Van Deysse, aan wiens *Tweemaandelijksch Tijdschrift* hij ‘dit werkelijk “plat” en heftig tegen het huwelijk ageerend boek’⁷ aanbod. Hij kreeg een vijfde nul op het rekest.

Voor zijn werk was geen plek in de tijdschriften, voor zijn leven was geen plek in de wereld. De maatschappij had hem verworpen. En nu verwierp hij de maatschappij. Begin 1897 werd hij lid van de SDAP.⁸

2

1897 bracht een doorbraak voor de SDAP. De partij begon, drie jaar na de oprichting, *salonfähig* te worden. De eerste gunstige verkiezingsresultaten tekenden de nabije overwinning van het parlementaire socialisme op het anarchisme van Domela Nieuwenhuis’ ‘oude beweging’, de Socialistenbond, die opnieuw scheurde en afkalfde. En de toetreding van twee van de belangrijkste Nederlandse letterkundigen, Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter, werd op het Paascongres met een ovatie begroet. De SDAP was als parlementaire partij afhankelijk van electoraal aantrekkelijke en dus doorgaans ‘elitaire’ groepen. Overlopers uit de burgerij met een intellectuele reputatie waren goed voor het moreel. Ze bevestigden het gelijk van de partij en hielpen haar zich af te zetten tegen

de Socialistenbond, die weinig intellectuelen trok en voornamelijk afkeer toonde van 'heeren'.⁹

Omgekeerd zou de SDAP van nut blijken voor de intellectuelen. In Nederland zowel als in de rest van Europa werkte de sociaal-democratie aan de 'zelfbevrijding' van het proletariaat, maar evenzeer aan de zelfbevrijding van die onduidelijke beroepsgroep, in de negentiende eeuw uitgegroeid als drager van de produktiekracht 'kennisgeleide organisatie', die zich met de arbeidersklasse verbond en deze klasse vorm gaf door het woord 'proletariaat' als metaforisch begrip te munten. De intellectuelen hielden hun motieven schuil achter die van een proletariaat, dat ze belangeloos meenden te dienen, zonder te (h)erkennen dat het hun eigen constructie was, een projectie van hun zending en zelfbesef.¹⁰

Na het partijcongres van 1896 was *De Nieuwe Tijd* opgericht, een maandschrift onder redactie van Van der Goes, bedoeld als beschouwende aanvulling op het weekblad *De sociaaldemocraat*. De prospectus bij het eerste nummer van *De Nieuwe Tijd* stelde zich de taakverdeling tussen beide bladen voor als 'een tweeledig strijdmiddel' voor de partij: 'Een aktueel en populair weekblad, gesteund door een wetenschappelijk maandschrift – beide geschreven voor de werklieden, maar het eene bestemd voor een grootere verspreiding en meer onmiddellijken invloed.' Terwijl 'de beginnende vakorganisatie de aandacht van vele arbeiders al te zeer bindt aan kleine, directe broodvragen', streefde het maandschrift na 'de leuze onbesmet te houden en het beginsel vlekkeloos'. Ook wilde de redactie plaats geven 'aan kunstenaars die door de arbeidersbeweging worden aangetrokken om tot ons lezerspubliek te spreken'.¹¹

Van der Goes koos geen 'werklieden' als mederedacteuren. Wel polste hij zijn neef Gorter, kort na diens toetreding tot de SDAP, maar die voelde zich voor die taak nog niet rijp. Roland Holst en hij waren tot het socialisme gekomen onder invloed van de artikelen van Tak in *De Kroniek*, van de *Ethica* van Spi-

noza en esthetica van William Morris, dus na rijp beraad. Pas eind 1897, na maanden van studie, gingen ze beiden akkoord met een redacteurschap. 'Het is natuurlijk dat ieder niet-geboren arbeider de soc.-demokratie eerst bereikt na veel inwendigen strijd,' schreef Roland Holst later, 'het konflikt tusschen twee wereldbeschouwingen speelt zich af in zijn binnenste.'¹²

Dat een niet-geboren arbeider zich ook door de dwang van maatschappelijke omstandigheden tot het socialisme gedreven kon voelen, lag voor marxisten als Gorter en Roland Holst minder voor de hand. Hun maatschappelijke status was door de overgang niet gewijzigd.

3

Onopgemerkt bleef op het Paascongres van 1897 dat ook Heijermans tot de SDAP toegetreden was. Hij werd niet gevraagd voor *De Nieuwe Tijd*, hij stuurde uit zichzelf een bijdrage, een schets in de stijl van *Kamertjeszonde*. Het verhaal, 'Bordeelschets', was een levendig verslag van de conversatie tussen hoeren, van wie er één juist verneemt dat ze van een klant 'de sief' heeft gekregen. Bij monde van tijdelijk redacteur Rudolf Triebels, bekend van zijn rubriek 'Socialisme' in *Propria Cures*, bedankte het socialistisch maandschrift beleefd. Heijermans was woedend, en Triebels kreeg een ijzig formeel briefje terug. 'Het zou mij aangenaam zijn indien gij eerlijk [...] medewerkte, niet meeloopend in het spoor der bourgeoisie-uitgevers, wier angstvallig schipperen met abonnés elke uiting onmogelijk maakt.'¹³ Zat de socialistische pers vast aan dezelfde winstoogmerken, dezelfde belangen, dezelfde moraal als die van de burgerij? Onder kameraden trof Heijermans de lafheid die hij juist achter zich had willen laten. Wat te doen?

'Ik ga zwanger van een zeer groot denkbeeld,' schreef hij zijn vriend Frans Mijnsen. 'Ik ben van plan, indien het finan-

tieele kan geregeld worden... een... een... – schrik niet – een tijdschrift op te richten, een maandschrift, grootte (tekstgrootte, want het moet groter, onhebbelijk groter worden) *N. Gids*. Ernstig gesproken is mijn idee dat we misschien nog nooit in zulk een labbekakkige periode zijn geweest als op 't oogenblik. Alles tijdschrift en tijdschriftje, modern – o God zoo modern! – maar nergens kracht, warmte, gloed, jeugd, overtuiging. Ik voel nog wel zoo iets van jeugd in me om bijtend vooruit te gaan – gek, hè? – en ik meen dat er in Holland meer sympathiek talent is, dan Kloos of Van Deysssel wenschen aan te moedigen.’¹⁴

De Jonge Gids zou het ‘strijdschrift’ gaan heten. Al in de titel bond Heijermans de strijd aan met *De Nieuwe Gids*. Maar de rivaliteit met *De Nieuwe Tijd* was van groter gewicht. Als *socialistisch* maandblad had *De Nieuwe Tijd* zijn strijdschrift overbodig moeten maken. Maar in praktijk dwong het hem tot een eigen uitgave, en daarmee tot een debat: hoe zou socialistische literatuur eruit moeten zien? Op grond waarvan meende een man als Triebels proletarische literatuur te kunnen herkennen? Triebels had het zelfs bestaan ‘Bordeelschets’ als ‘burgerlijk’ te kenschetsen – was een bordeel immers geen uitwas van het burgerdom?

Heijermans vond die ‘snuggere opmerkingen over de tenstelling van burgerlijk en proletarisch denken en gevoelen’ van Triebels ‘van merkwaardige onnoozelheid, omdat in geteekend bordeel zuiver bourgeoisontarding is en men die bourgeoisontarding niet anders kan voorstellen dan zoo zij is.’¹⁵ Daarbij was het sowieso onmogelijk socialistische kunst te herkennen, eenvoudig omdat die nog niet kon bestaan. De literatuur van de toekomst was onlosmakelijk verbonden met de groei van nieuwe maatschappelijke verhoudingen. Daarom wilde hij in *De Jonge Gids* niet meer doen dan een experimenteel podium bieden waarop medewerkers de eerste onzekere schreden in de richting van een toekomstkunst zouden kunnen zetten. ‘*De Jonge Gids* zal op zuiverder standpunt *alle*

revol.literatuur opnemen, mits vorm goed.’¹⁶ Als om zijn onafhankelijkheid te bewijzen, schonk hij Domela Nieuwenhuis een abonnement. Zijn blad zou zich nooit onder het gezag van de partij laten stellen, zoals *De Nieuwe Tijd* deed. Het moest een vrijplaats worden, los van de belangen die de kunst elders beknelden; een tijdschrift zonder redacteurs die alleen plaatsten wat in hun kraam te pas kwam, zonder uitgever en zonder scrupules tegenover lezers. Om de organisatie in banen te leiden, zou hij een minimale redactie voeren. Bij gebrek aan literaire criteria wilde hij niet de kopij uitkiezen, alleen de scribenten: ‘aan medewerkers, wier gaven ik gevoel, [geef ik] vrijheid in te zenden wat zij persoonlijk goed of schoon vinden en zal *niet licht* weigeren.’¹⁷ De auteurs – ‘beginnende knaapjes’¹⁸ – paste bescheidenheid; in dit overgangstijdperk zou nog geen onsterfelijke kunst kunnen opbloeien. Hun werk zou voor de nieuwe literatuur moeten worden wat Heijermans’ huwelijk voor de nieuwe wereld was: een glanzende kiemcel van het nieuwe leven. *De Jonge Gids* zou bieden wat Wijk aan Zee Marie Peers en hemzelf bood: een natuurlijke voedingsbodem.

4

Terwijl Heijermans zijn gedachten over kunst in de eerste jaargang van *De Jonge Gids* uitwerkte, deed Herman Gorter in *De Nieuwe Tijd* iets vergelijkbaars onder de kop ‘Kritiek op de Litteraire beweging van 1880 in Holland’. Ook hij weigerde uitspraken te doen over de literatuur van de toekomst; van socialistische kunst kon pas sprake zijn na revolutionering van de maatschappelijke onderbouw, zoals Marx die ontdekt had. Wel was hij overtuigd dat die kunst ‘bewust’ zou zijn. Door Marx’ leer was immers heel het gedachtenleven bewust geworden. De klassenstrijd gaf met wetenschappelijke zekerheid de richting aan waarin de samenleving zich ontwikkelde. De kunstenaar moest niet verder in de eigen ziel turen,

maar midden in het maatschappelijk beweeg gaan staan. Want dat was het wezen van de schoonheid: de maatschappelijke ontwikkeling in een beeld vangen. De kunst zou dan vanzelf de 'zedelijke grondslag' hervinden die haar burgerlijke variant verloren had.¹⁹

De Beweging van Tachtig zag Gorter als verbeelding van de overgang in Nederland van een klein-burgerlijke maatschappij naar een groot-burgerlijke. 'Tachtig' liet zich enerzijds kennen door idealistische 'zuivere en hoge dichtkunst', anderzijds door 'zuiver kritisch naturalisme'. De poëzie van Kloos, Perk en Verweij behoorde tot de eerste soort. Ze kenmerkte zich door individualisme waarin het passief ondergaan van hoogst persoonlijke emoties en sensaties de bovenaan voerde. Gevoelens waren 'reëel', maar 'zwevend' en 'los', zonder besef van de verbanden met de omringende wereld, waardoor de inhoud van de verzen onvast werd en de techniek niet meer dan klanktechniek. Het proza van Van Deyssel paste in de tweede categorie. Het ging terug op het Franse naturalisme van auteurs als Zola en Flaubert, waarin al iets schemerde van wat in de grootburgerlijke maatschappij voor het eerst opkwam: het industrieproletariaat. 'Hun waarheidsliefde, hun begeerte wetenschappelijk te zijn zijn de machtige factoren, waarmee zij de romantische en burgerlijke poëzie vernietigen, maar in hen sluimert nog niet het vuur van een nieuw idealisme; zij zien niet het georganiseerde proletariaat in zijn wereldbevrijdende macht.'²⁰ De dichtkunst werd gekenmerkt door 'gevoel', het naturalisme door 'waarheid'. Lieten die begrippen zich bij de Tachtigers nog niet tot een synthese brengen, onder het socialisme zouden ze uiteindelijk samen opgaan in 'schoonheid'.²¹

Heijermans, die zijn kanttekeningen onder vier verschillende schrijfnamen plaatste, kwam tot minder ijle conclusies. Waar Gorter sprak van schoonheid, koppelde hij daaraan juist strijd: 'In mij is verzet en verzet geeft mij schoonheid. Zoolang geen opstand in u is, zult gij geen Schoonheid weten.'²²

Voor hem stond leven hoger dan literatuur. ‘Ons “talent” hebben wij te danken aan maatschappelijk toeval, onze opvoeding aan maatschappelijk onrecht. [...] Het “schrijvers-talent” schop ik graag in een hoek, zolang naast mij iemand krepeert.’²³ Meende Gorter de opkomst en ondergang van kunstvormen langs historisch-materialistische lijnen te kunnen verklaren, Heijermans vond die voorkeur voor theoretische stramien een ‘misvatting’: ‘het wordt bedenkelijk wanneer men forse, wijsgeerige vindingen reduceert tot de gevolgen en oorzaken van de beklantheid eener komenijs-winkel.’²⁴ Waar Gorter analytisch en verfijnd was, daar redeneerde Heijermans praktisch en provocerend.

Ook Heijermans zag de Beweging van Tachtig als burgerlijk. Maar hij miste Gorters vertrouwen in de realiteit van de gevoelens die Kloos en kornuiten in hun verzen legden. Hij verwierp *alle* bestaande letterkunde. Ze veredelde de lezer niet meer maar verziekte hem met haar corrupte moraal. ‘Alles in dezen tijd is onschoon, *zelfs* haar schoonheid. Want deze laatste beweegt zich op oude, aangenomen grondjes [...]’²⁵ De revolutie van de Tachtigers was slechts ‘zinledig vormenschoon’ en ‘vereering van god woord’ geweest – een anarchistische taalrevolutie.²⁶ Maar dan wel een noodzakelijke: de nieuwe taal was alvast klaar voor de nieuwe, socialistische inhoud. En die inhoud zou *voorlopig* – zolang de onderbouw nog niet op socialistische leest geschoeid was – het best vorm krijgen in het naturalisme. ‘Want Realisme en Naturalisme zullen op letterkundig terrein worden, wat de sociaal-democratie o.m. op maatschappelijk terrein is: de groei der moderne wetenschap.’ De beide verwante stijlen hielden zich ver van de halfgare smarten van de Tachtigers-poëzie en wortelden in de concrete maatschappelijke werkelijkheid. Naturalisme en realisme zouden ‘tot volrijpheid geraken’ wanneer ze geschraagd werden door een socialistische overtuiging. ‘Want ook dan eerst zal beider kritiek een Gezichtseinder hebben, een bewust doel, en vóór alles een zoo innig sentiment, een

zoo onbuigbaar ideaal, dat er geen instorting of stilstand zal kunnen plaats hebben.'²⁷

Daarmee was hij, nog geen jaar na het begin van *De Jonge Gids*, al één stap dichterbij een socialistische literatuur dan Gorter. Heijermans' blik op het heden was somberder, maar zijn vooruitzicht helder. Hij kon aan de slag. Veel bruikbare kopij van sympathiek talent kreeg hij nog niet binnen, en daarom vulde hij de eerste jaargangen van *De Jonge Gids* voor een belangrijk deel maar zelf. Onder een dozijn pseudoniemen schreef hij schimpliederen, schetsen, romans en beschouwingen met een doorgaans fel-realistische aanpak en opruiende strekking. 'Bordeelschets' viel hier op zijn plaats.

Heijermans was overtuigd van het belang van zijn onderneming, mogelijk zelfs internationaal. Want al richtte de SDAP zich politiek sterk naar de Duitse socialisten, artistiek lagen de verhoudingen andersom. De Nederlandse literatuur lag, zo meende hij vrij naar Heine, vijftig jaar voor op de Duitse, die nog niet eens aan een taalvernieuwing als die van de Tachtigers toegekomen was.

5

Al had Marx geen kunsttheorie ontworpen, hij had gemeend dat een proletarische kunst noodzakelijk zou zijn voor een proletarische revolutie. Zijn belangrijkste exegeet, Franz Mehring, werd na Marx' dood echter niet moe in *Die Neue Zeit* uit te leggen dat er pas na de revolutie weer aan bovenbouwverschijnselen als kunst gedacht kon worden. Zijn liefde ging uit naar klassieken als Schiller en Lessing en Vormärz-dichters als Herwegh en Freiligrath – geen van allen socialisten. Voor hem hield de literatuur op in 1848, het revolutiejaar dat de proletarische strijd inluidde. 'Solange der Kommunismus eine Aussicht, eine Hoffnung, eine Sehnsucht war, die der Phantasie den weitesten Spielraum boten, hatte die sozialis-

tische Lyrik ihren Tag; sobald er die klare Erkenntnis einer Notwendigkeit wurde, die sich in einem weltgeschichtlichen Ringen durchzusetzen sucht, bestätigte sich die alte Wahrheit dass unter den Waffen die Musen schweigen.' Kunst kon het niet stellen zonder idealisme; ze moest 'über die Tiefen der deutschen Misere hinausweisen'.²⁸ Het naturalisme zou pas belangrijk worden als het niet alleen de deelwaarheid van de maatschappelijke ellende zou beschrijven maar ook de Waarheid van de bevrijdingsstrijd. Over de kunst die met de Klare Dag zou kunnen opbloeien, liet hij zich niet uit.

In de jaren negentig groeide het protest tegen de steile opvattingen van Mehring en andere intellectuelen, zoals *Neue Zeit*-redacteur Karl Kautsky. De sjabloonhelden van Mehrings favoriete schrijvers kregen de handen niet meer op elkaar. Er werd gevraagd om partijkunst, bruikbaar voor de *Bildung* van klassenstrijders. Friedrich Engels ergerde zich aan de 'spiessbürgerliche Moralpruderie',²⁹ waarvan de arbeidersbeweging zich allerminst bevrijd had, en hij was de enige niet. Het voetvolk van de partij bleek zich met graagte te wentelen in de maatschappelijke bagger die naturalisten als Zola en Hauptmann beschreven.

Tussen 1891 en 1896 werden binnen de partij 'Naturalismusdebatte' gevoerd. Het naturalisme werd door intellectuelen geschetst als *Elendmalerei*, als obscene produkt van gedeklassseerde burgerlijke intellectuelen. Mehring betoogde tegen de verwarring van onder- en bovenbouw en Kautsky maakte zich zorgen over de vermenging van burgerlijke radicalen en socialisten, die proletariërs uit het lichtend spoor van de klassenstrijd zou kunnen brengen. Hij vreesde ook dat de partij met het naturalisme niet de hoogstaande geesten uit de burgerij zou binnenhalen maar eerder de wolkenridders, brekebenen en querulanten, en hij riep de intellectuelen op de partij voor te gaan in revolutionair idealisme.

Maar argumenten deden er weinig toe. Beide partijen in het debat beriepen zich op het proletariaat – dat in de discussie

overigens geen enkele rol speelde – en bleven bij hun standpunt. De wegen van de intellectuelen en van de massa dreigden zich te scheiden.

6

De Nieuwe Tijd, evenknie van *Die Neue Zeit*, waakte over de marxistische orthodoxie van de SDAP. Heijermans was met zijn strijdschrift de enige die aan haar ongeschreven mandaat morrelde. Wezen Gorter en Roland Holst, in de lijn van Mehring, de mogelijkheid van socialistische kunst onder het kapitalisme af, Heijermans riep in een aanval op Mehring vol revolutionair ongeduld uit dat die kunst er eigenlijk al was. ‘Ze is er – hoe gebrekkig ook – onze proletarische literatuur, ze is er, al wordt zij verward met het burgerlijk, horizon-loos, ideaal-loos ploeter-maar-raak “naturalisme”.’³⁰

Heijermans bestreed ook de pretentie van *De Nieuwe Tijd* geschikt te zijn voor alle partijgenoten. Haar verschijning op zich was, als je de prospectus voor de eerste jaargang goed las, al een duidelijk ‘gevolg van de wrijving der niet-onderlegde arbeiders (leden der partij) en der wèl-onderlegde bourgeois-van-huis-uit (leden der partij)’.³¹ Hij liep het abonnementenbestand van de concurrent eens door en ontdekte wat hij al vermoedde: niet meer dan tien procent arbeiders. Intellectuelen onder elkaar. Waarom dan ontkennen dat intellectuelen in de arbeidersbeweging vaak het voortouw hadden – en ook moesten nemen? Zo waren de verhoudingen nu eenmaal gegroeid. Socialisten van burgerlijke komaf konden de kennis en de voorrechten van hun klassen beter toegeven en benutten dan ontkennen. Socialistische literatuur zou voorlopig alleen van hun kant komen, eenvoudig omdat proletariërs nooit met literatuur opgegroeid waren. Wat had een arbeider, hoe ‘bewust’ ook, aan beschouwingen over Shakespeare of Cervantes, namen die hem weinig konden zeggen? En wat had, van de andere kant, een SDAP-intellectueel nog aan beschouwingen

die Kautsky voor arbeiders verklaarde? Heijermans vond het zinnig de twee groepen voor zo lang als nodig was gescheiden te bedienen, in twee aparte bladen. *De Jonge Gids* had hij van het begin af aan al bedoeld voor bourgeois-van-huis-uit; augustus 1898 besloot hij tot de oprichting van een tweede tijdschrift, *De Jonge Gids voor Arbeiders*. Het zou geen literaire bijdragen bevatten, maar wel 'eenvoudig en degelijk' propagandistisch materiaal.³²

Kort tevoren had een kameraad van de Socialistenbond de SDAP voorgehouden dat de partij goeddeels in handen van 'heeren'-socialisten was en niet van arbeiders. Het was een bekend twistpunt met de oude beweging, maar het lag nog steeds gevoelig. Partijleden haastten zich om prominente arbeiders in de gelederen op te sommen, maar het was duidelijk dat ze daarmee niet de kern raakten. 'Er is rumor in casa,' constateerde Henriëtte Roland Holst.³³

Heijermans' tweevoudige uitgave zou de Socialistenbond een argument in handen spelen en heren en arbeiders in de SDAP uiteendrijven. Gorter voelde zich geroepen de eenheid te redden.³⁴ Eind augustus, kort voor *De Jonge Gids voor Arbeiders* verschijnen zou, stelde hij namens de redactie van *De Nieuwe Tijd* verregaande samenwerking met *De Jonge Gids* voor, waarbij de eerste wetenschappelijke artikelen voor zijn rekening zou nemen en de laatste literaire. Beide zouden geschikt moeten zijn voor alle partijgenoten, want onderscheid maken tussen meer en minder ontwikkelden kwam niet te pas.

Heijermans wees het voorstel af op de principiële gronden die hij al eerder genoemd had. Maar hij was niet zo zeker of het *De Nieuwe Tijd* wel om principes te doen was. 'Van hun zijde vernam ik geen ernstige bezwaren tegen mijn voorstellen,' schreef hij vriend en partijgenoot Jan Ankersmit. 'Het was hen waarschijnlijk meer te doen om te monopoliseeren dan om een weldoordachte aansluiting.'³⁵

En inderdaad, voor het behoud van de 'eenheid' was Gorter

bereid tot offers. In een persoonlijke brief aan Henriëtte Roland Holst zette hij de voor- en nadelen op een rijtje.

‘Voordeelen:

In plaats van drie tijdschriften (J.G.; J.G. voor arbeiders en N.T.) komt er 1 in 2 edities. De verdeeldheid van medewerkers [...] houdt op. Wij (Goes, jij en ik) krijgen meer invloed op de literatuur van de partij.

Nadeelen:

Er komt een element dat we niet *geheel* goed vinden bij ons, met een nasleep van nog minder goede. Wij hebben kans dat die slechteren (bij weigering) weer een tijdschrift oprichten en ook dat we met H. moeilijkheden en ongenoegen krijgen.’

Het was een keuze uit twee kwaden. Er bleven ‘ontzaggelijk veel moeilijkheden’, het allooi van Heijermans’ medewerkers bij voorbeeld. Jet begreep toch zeker ook wel dat hij geen samenwerking aanraadde omdat hij dat een ‘beste oplossing’ vond? Hij zag een parallel tussen Heijermans en de SB. ‘Evenals die, heeft H. goede krachten in zich en wil zich aan het principieele houden. Evenals de SB doet hij dit naar ons idee niet geheel en niet goed.’ Maar als de Socialistenbond de concessie zou doen van parlementaire actie, dan zou de SDAP haar opnemen, al waren er leden onder ‘met niet beste koppen’. ‘Zoo wil H. ook concessie doen van alleen het beste te geven en ook het al te aanstootelijke achter te houden.’³⁶

Gorter wilde macht over de literatuur van de partij. Heijermans had ook zo zijn ambities. Maar na zachte drang van kameraden ging hij eind september met Gorters voorstel akkoord, en in oktober zat hij als een koekoeksjong in het nest van de intellectuelen. *De Jonge Gids* zou literatuur en ‘algemene artikelen’ brengen, *De Nieuwe Tijd* beschouwingen. Zo bleef de arbeiders Shakespeare en Cervantes tenminste bespaard.

De Jonge Gids

onder Redactie van

HERM. HEIJERMANS JR.

*Colijn, Hoekstra, Peers,
Panto, Stoop, Thyssen etc
is alles Heijermans! Duit
es een keus uit es geeft mij
dit deel een s. v. t. v.*

*Gezond
Heij*

Eerste Jaargang 1897/98.

AMSTERDAM,
J. A. FORTUIJN,
1898.

De Jonge Gids

onder Redactie van

HERM. HEIJERMANS J^{R.}

INHOUD.

		Bladz.
Vierde Jaargang	Redactie	1
Eerste Kamer	Colijn	5
De toestand van den Nederlandschen arbeider in de 17de en 18de eeuw.		8
Bleektanzen	M. Voorburg	18
Jaurès over Berstein		27
Arbeid	P. van der Meer	38
Jodenbuurt	A. v. Collem	48
Droevig Engeland	Rob. Blatchford, Vertaling Henri Polak	56
Stalschetsen	W. L. Brasse	68
De jongste staking van den Algemeen Neder- landschen Diamantbewerkers Bond.	L. M. Hermans	76
Schalkjes	Herm. Heijermans Jr.	101
Een der heiligen der bourgeoisie		124
Pas Vaandrig	Frans Hulleman	125

AMSTERDAM
„DE JONGE GIDS”
ADMINISTRATIE: D. BUYS DZN.

Twee maanden bleef het rustig. Toen bleek Roland Holst haar verzen toch liever in het burgerlijke *Tweemaandelijksch Tijdschrift* geplaatst te zien dan in Heijermans' strijdschrift en stelde Heijermans de oprichting van weer een nieuw periodiek voor: een dagblad ter vervanging van *De sociaaldemocraat*. Op een overmoedig Paascongres in 1899 wierf hij met een optimistische begroting aanhang voor zijn plan. W.H. Vliegen herinnerde zich vijfentwintig jaar later nog 'levendig dat wij, in Partijbestuurskringen, wát nijdig waren op dezen wijsneus die, pas in de partij, op nogal erg positieve toon, ons kwam vertellen hoe 't moest'.³⁷ Maar het Partijbureau zwichtte, er kwam een Dagbladcommissie – en een jaar later verscheen *Het Volk*.

Deze keer, eind december, was het Heijermans die bij Gorter aanklopte, en nu voor een volledige fusie. *De Nieuwe Tijd* hoefde immers niet meer de schijn op te houden dat het blad voor proletariërs schreef; voor hen kwam er nu een dagkrant en daarmee was wat Heijermans betrof hét struikelblok voor een fusie opgeruimd. Nu reageerde Gorter afhoudend. Hij zei niet meer dan een kleine ruimte voor *Jonge Gids*-literatuur te willen openstellen, zolang die 'alleen maar bij uitzondering en kleine stukjes eenigszins goed' was. En hij stelde als voorwaarde 'dat ik ook het recht van weigeren moet hebben, als ik vrees dat wij lezers zullen verliezen door wat de menschen onfatsoenlijk noemen'.³⁸

Heijermans was zierend. Moest hij zich onder curatele laten stellen van mederedacteuren? De zestiende januari van de nieuwe eeuw drukte hij in *De Jonge Gids* de mededeling af dat hij 'om principiële redenen' uit de redactie van *De Nieuwe Tijd* gestapt was. De concurrentie werd hervat.

Ook op het omslag van het februarinumnummer van *De Nieuwe Tijd* verscheen een commentaar, dat na kennisgeving van Heijermans' vertrek een samenvatting gaf van diens tekortkomingen:

'1. Heijermans' werk is voor het allergrootste gedeelte niets dan een blootlegging van de misère van onze maatschappij. Met sociaal-democratie, die veel meer is dan dat, heeft het dus zeer weinig te maken. Hetzelfde kan tegenwoordig in elk tijdschrift geschieden.

11. Heijermans, die wezenlijk talent heeft, – hij heeft dit dikwijls getoond – is gewoon lange stukken zonder eenige ware emotie, dus zonder eenige kunst te schrijven.

Wij stelden hem dus voor, om tot een eenheid, die ook wij in het belang der partij achtten, te komen, dat wij een kleine ruimte, 10 pagina's b.v., in elke aflevering voor literatuur beschikbaar zouden stellen. Hij kon daar dan van het beste wat hij schreef, plaatsen.' Daarbij zou wel 'eenige controle' nodig zijn, omdat Heijermans 'dikwijls' over 'sexueele dingen' schreef.

Daar werd, na meer dan een jaar touwtrekken, de bittere rivaliteit voor het eerst publiek. Het was duidelijk: Heijermans' werk bezat volgens Gorter en de zijnen wel de naturalistische 'waarheid', maar niet het idealistische 'gevoel' van socialistische kunst. Het getuigde van een hang naar ranzige erotiek. Schrifturen als de zijne pasten 'tegenwoordig in elk tijdschrift', stelden ze – terwijl ze wisten dat Heijermans' werk elders geweigerd werd.

De intellectuelen van *De Nieuwe Tijd* hadden hun terrein afgebakend.

8

Overtuigd dat hij principieel had gehandeld en zijn tegenvoeters niet, publiceerde Heijermans zijn correspondentie aan *De Nieuwe Tijd*, met fragmenten uit de antwoorden en voorzien van commentaar. Hij hing de vuile was te luchten.

De episode wilde hij zien als deel van een groter euvel. 'We zijn langzaam aan een academische partij geworden [...]. Cynisme, flegma, tam-wetenschappelijke redenering dreigen de

Oranje-Nassau-ordens onzer beweging te worden [...]. Slag op slag leest men van vergaderingen waar *intellektueelen* onderwerpen inleiden *buiten* de belangensfeer van den arbeider –slag op slag leest men van “slechte opkomst” en “schaars bezoek” [...] Is het niet droevig aan te zien dat iemand met een naam in burgerlijke kringen, zoodra hij partijgenoot wordt, oude propagandisten verdringt?’ De heren meenden voor alle partijgenoten te kunnen spreken, maar misten de kracht, de gloed om het proletariaat uit haar lange slaap te wekken. Daarom ook moesten intellectuelen een eigen pers hebben: niet om de arbeiders door onderonsjes klein te houden maar om ze onder het juk uit te halen dat de intellectuelen dreigden te worden.

Probleem van *De Nieuwe Tijd* was dat de redactie ‘buiten de werkelijkheid’ stond. ‘Op den voorgrond stel ik dat *de vrees voor den arbeider-lezer* het geheele denken van de N.T.-redactie domineert.’ Iets verdekerter verwoord: ‘Met wat voornaamkoele nuchterheid meenen velen zich boven het rijke leven te stellen, alle individuen beoordeelend naar zichzelf.’ Zo moest de literatuur van het socialisme maar samenvallen met de voorkeuren van Gorter en Roland Holst. ‘Het tijdschrift heeft op letterkundig gebied stierlijk het land aan *werkelijkheid in literatuur*. [...] Stellen wij bijvoorbeeld het geval dat Van Deyssel en Coenen mede-redacteuren van de N.T. waren geweest, dan zou geen conflict op “litterair terrein” waarschijnlijk zijn geweest, daar burgerlijke realisten en naturalisten van huis uit democratischer zijn dan burgerlijke “idealisten”.’

En wat gaf *De Nieuwe Tijd* zelf aan letterkunde? Wel, Gorter en Roland Holst beschouwden heel wat af, maar in hun scheppend werk kwamen ze niet verder dan een enkel vers. ‘Ik bedoel nader [...] dat uw beider inzicht een *verderfelijk fatalistisch* is, (niet waar: het kalm afwachten van de “veranderde productiewijze” wier wisselwerking *alleen* proletarische kunst geven kán) [...]. Gij, nog steeds bedenkende, nog steeds wachtende, hebt u tevreden gesteld met “critiek” en zult op proleta-

risch terrein onmachtig blijven, omdat gij zoekende zijt naar datgene wat *ons* groepje met ijverigen *arbeid, als voorloper, als eerste uiting gevonden hééft.*'

Als schrijver, besloot Heijermans, is het niet plezierig 'wanneer critici zich met den verrekijker in het rijk der toekomst verlustigen en terwijl zonder deernis op je dierbaarste ekster-oogen steunen.' *De Nieuwe Tijd* wilde de groei van een proletarische literatuur muilkorven. 'Welnu, daartegen zal ik dit benauwde kringetje breken en in *De Jonge Gids* weer met energie en innig vertrouwen *de eenheid van gevoels- en denkleven herstellen*, die gij gebrekkig redeneerend verbreekt.'³⁹

9

Heijermans doorzag de druk die de intellectuelen uitoefenden op de partij waaraan ze zich dienstbaar dachten te maken. Als buitenstaander, intellectueel buiten de kring van intellectuelen, samenlevend met een ongeletterde, kon hem opvallen hoe *De Nieuwe Tijd*-redactie zich een proletariaat naar beeld en gelijkenis schiep. Maar hoe keek hij zelf naar het 'proletariaat'?

Heijermans' taal was in hoge mate metaforisch. Zijn werk is te lezen als een lange, dubbele streng van metaforen die de tegenstelling aangeven tussen natuur en onnatuur. Tot de natuur behoort de zee, de beweging, de toewijding, de voortplanting, de liefde – en het proletariaat. Tot de onnatuur behoort de stad, de stilstand, de hebzucht, de impotentie, de perversie – en de bourgeoisie. Hij zag de klassenstrijd minder als een historisch-materialistisch te verklaren proces dan als een organisch groeiend fenomeen.

Nu had Engels al de vergissing begaan Marx' dialectische methode op te vatten als een wetenschap van zowel de maatschappij als de natuur, en dat misverstand was bij Nederlandse socialisten – in navolging van de Duitse – gemeengoed geworden. Het marxisme pasten ze toe op de natuur en,

omgekeerd, het darwinisme op de maatschappij. Ze versterkten daarmee het metaforisch karakter van hun wereldbeeld. Heijermans deed dus niets uitzonderlijks.

Hij ging alleen verder dan anderen. Hij 'objectiveerde' zijn beeld van het proletariaat door te stellen dat de bourgeoisie trouwde om geld en het proletariaat om liefde, en dat dus alleen het proletariaat kon bogen op een 'gezonde teeltkeus'.⁴⁰ Zijn nadruk op 'sexuele dingen' was dan ook meer dan alleen provocatie, het raakte de kern van de zaak. 'Geenszins zoude het moeilijk zijn *wetenschappelijk* aan te toonen dat een groot deel der anarchistische [burgerlijke; H.G.] denkwijze *voortspruit* uit abnormaal geslachtsverkeer [...]. Op psychologische en physiologische gronden is aan te toonen dat het geslachtelijk leven – gevolg van economische verhoudingen – een der zwaarst wegende vormen van *anarchie* is.'⁴¹

De burger had fysieke gebreken waar de proletariër niet onder leed. Het proletariaat, suggereerde Heijermans daarmee, bezat een 'wetenschappelijk' aantoonbare identiteit. En zo zonderde hij de intellectuelen impliciet van het proletariaat af – niet om ze tot een elitekorps beroepsrevolutionairen te smeden, maar juist om ze hun marginale plaats te wijzen.

10

Tot besluit van de vierde jaargang van *De Jonge Gids* ('dit formidabel slecht orgaan') gaf Heijermans een ereplaats aan jeugdherinneringen van proletariërs: de oud-wever W.P.G. van Helsdingen en de diamantbewerker Jos. Loopuit. Dit was geen broeikas-dichterschap, neen, dit had hem gepakt en ontroerd en opgefrist – dit was de richting!⁴²

Maar een volgende aflevering – ze verschenen al een jaar met grote vertraging – kwam niet meer uit. Maart 1902 staakte Heijermans de uitgave. Het geld was op. En Heijermans had het te druk met ander werk. Zijn toneelstukken *Ghetto* (1898) en *Het Zevende Gebod* (1899) hadden zijn doorbraak als

schrijver bewerkt. Voor *Op Hoop van Zegen* (1900) was de bijval zelfs stormachtig geweest – niet zozeer bij het logepubliek als wel op het schellinkje. ‘Dit was leven, dit was immers de werkelijkheid zelf,’ riep partijgenoot Louis de Visser later uit over ‘De Hoop’. *De Nieuwe Tijd* mocht weergave van de werkelijkheid dan wel geen socialistische kunst achten, bij De Visser stond Heijermans van alle geleerden en kunstenaars die toetraden tot de beweging het hoogst in zijn ‘enthousiasme en diepe bewondering’.⁴³ Heijermans was een omstreden maar gevestigd schrijver geworden, die Gorter in roem voorbijstreefde. De intellectuelen konden niet meer om hem heen. Via het schellinkje bereikte hij de loges.

‘Nu er eenig gras is gegroeid over de kwestie tusschen mij en de *N. Tijd-redactie*,’ schreef hij een jaar later, april 1903, aan Gorter, ‘[...] meen ik wel te doen om de eerste te zijn om het oude gewrijf in den doos te stoppen.’⁴⁴ Gorter hapte toe en Heijermans antwoordde prompt dat hij zich de verhouding als volgt dacht. ‘Mijn naam wordt wederom als mede-redacteur op den omslag vermeld. Als zoodanig blijf ik *buiten* eigendomsrechten van het tijdschrift en verkrijg alleen adviserende steun in redactie-aangelegenheden zoo door U gewenscht. De geheele leiding van de *N.T.* laat ik aan U vieren over, daar ik waarschijnlijk weinig gelegenheid zal hebben redactievergaderingen bij te wonen.’⁴⁵

Weinig gelegenheid? Hij was aan geen betrekking gebonden. Maar hij hoefde waarschijnlijk niet meer zo nodig. De strijd om de literatuur van de partij was voorbij. Sinds de breuk met *De Nieuwe Tijd* was de kloof tussen de theorie van het marxisme en de praktijk van de partij lelijk gaan gapen. Gorter had zijn marxistisch gelijk. Maar Heijermans trok volle zalen.

Noten

1—Geciteerd in: Ary Prins en Lodewijk van Deyssel, *De briefwisseling tussen Ary Prins en Lodewijk van Deyssel*, Harry G.M. Prick ed., Den Haag 1971, p.257.

2—Herman Heijermans, *Kamertjeszonde. Herinneringen van Alfred Spier*, dertiende druk, Amsterdam 1925, p.294.

3—Brief Heijermans 19 mei 1895, Van Deyssel-archief Maastricht. Brief Antoon Derkinderen 7 juni 1895, Letterkundig Museum Den Haag (LM), archief Heijermans, brieven niet-letterkundig, inv.nr. B I.

4—Frank van der Goes in *De Amsterdammer*, 18-8-1895.

5—Koninklijke Bibliotheek Den Haag, archief Tideman, inv.nr.134 A 2-9-33/35.

6—'Toneelpraatje LXVII', in: *De Telegraaf*, 31-8-1893.

7—Heijermans aan Lodewijk van Deyssel 24 februari 1897, Van Deyssel-archief Maastricht.

8—Heijermans aan A.S. de Levita 22 februari 1899, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv.nr. B I. De ledenlijsten van de SDAP uit die tijd heb ik niet kunnen vinden. Misschien stond Heijermans, die begin 1897 in Wijk aan Zee woonde, overigens niet ingeschreven bij de afdeling Amsterdam.

9—Zie over de verhouding tussen SDAP en SB en de plaats van intellectuelen daarin: Henny Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland*, Amsterdam 1989, p.21-64; J. Saks, *Kritische herinneringen*, Nijmegen 1977.

10—Dick Pels, 'Intellectuelen-socialisme in Nederland 1894-1940', in: *Socialisme en Democratie* 45 (1988), p.133-139; Dick Pels, 'De proletariër als vreemdeling. Kennispsychologische notities over een metafoor', in: *Kennis & Methode* 8 (1984), p.137-158. Verder: Alvin Gouldner, *Against fragmentation. The origins of marxism and the sociology of intellectuals*, New York 1985; Alvin Gouldner, *The future of intellectuals and the rise of the new class*, Londen en Basingstoke 1979, p.53-57, 75-82.

George Konrád en Ivan Szelenyi, *The intellectuals on the road to class power*, New York 1979, p.3-23, 67-74.

11–Geciteerd in: Herman Heijermans jr., “De Nieuwe Tijd” en “De Jonge Gids”, in: *De Jonge Gids (JG)* 3 (1899-1900), p.639-673, aldaar p.639-640.

12–Henriëtte Roland Holst, ‘De intellectuelen en de arbeiders-partij’, in: *De Nieuwe Tijd (NT)* 3 (1898-1899), p.581-587, aldaar p.583. Over de intellectuele ontwikkeling tot het socialisme bij Gorter en Roland Holst: Rob Antonissen, *Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst*, Utrecht en Antwerpen 1946.

13–Correspondentie Heijermans-Triebels van april 1897, LM, archief Heijermans inv.nr. B 1 (Copieboeken, brieven Heijermans) en B 2 (Correspondentie niet-letterkundigen, brieven Triebels). Heijermans’ commentaar op Triebels’ weigering: Herman Heijermans jr., “De Nieuwe Tijd” en “De Jonge Gids”, p.641.

14–Heijermans aan Mijnsen 17 maart 1897, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv.nr. B1.

15–Heijermans aan Jan de Roode 25 april 1897, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv.nr. B1.

16–Heijermans aan Jan de Roode 25 april 1897, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv.nr. B1.

17–Heijermans aan Bernard Canter 27 april 1897, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv.nr. B1.

18–Heijermans aan Bernard Canter 6 augustus 1897, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv.nr. B1.

19–Herman Gorter, ‘Kritiek op de litteraire beweging van 1880 in Holland. Tweede stuk’, in: NT 2 (1897-1898), p.369-383, aldaar p.375-378.

20–Herman Gorter, ‘Kritiek op de litteraire beweging van 1880 in Holland. Eerste stuk’, in: NT 2 (1897-1898), p.208-217, aldaar p.215.

21–Voor een samenvatting van Gorters poëtica, helderder dan de auteur zelf: Yves van Kempen, Anthony Mertens, Cyrille Offermans, Frits Prior, *Materialistische literatuurtheorie. De*

literatuurtheoretische opvattingen van Herman Gorter, Franz Mehring, Henriëtte Roland Holst, Th.W. Adorno, Walter Benjamin, Bertolt Brecht en Georg Lukács, Nijmegen 1973, p. 55-73.

22– Onder het pseudoniem J.W. Stoop, 'Over schoonheid', in: *JG 1* (1897-1898), p. 209-214, aldaar p. 210, 214.

23– Onder het pseudoniem E.W. Thijssen 'Bedenkingen', in: *JG 1* (1897-1898), p. 413-418, aldaar p. 417-418.

24– Herman Heijermans jr., 'Franz Mehring over kunst', in: *JG 2* (1898-1899), p. 549-557, aldaar p. 555.

25– Heijermans aan Bernard Canter 6 augustus 1897, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv. nr. B1.

26– E.W. Thijssen, 'Bedenkingen', in: *JG 1* (1897-1898), p. 483-496, aldaar p. 487. Heijermans sloot daarmee aan bij de diagnose die Albert Verweij in zijn *Toen de Gids werd opgericht* had gesteld – zonder de bourgeois Verweij aan te halen overigens.

27– Heijermans, 'Eene antikritiek. II. Antwoord aan den Heer L. van Deyssel', in: *JG 2* (1898-1899), p. 200-208, aldaar p. 205, 206.

28– Aangehaald in: Frank Trommler, *Sozialistische Literatur in Deutschland. Ein historischer Überblick*, Stuttgart 1976, p. 16, 33. Zie naast deze kolossale studie ook: Georg Fülberth, *Proletarische Partei und bürgerliche Literatur*, Neuwied en Berlijn 1972.

29– Trommler, *Sozialistische Literatur*, p. 112.

30– Herman Heijermans jr., 'Franz Mehring over kunst', p. 557.

31– Onder het pseudoniem E.W. Thijssen, 'Bedenkingen', in: *JG 1* (1898-1899), p. 483-496, aldaar p. 487.

32– Herman Heijermans jr., "De Nieuwe Tijd" en "De Jonge Gids", p. 639-673, Zie ook: Heijermans (onder het pseudoniem E.W. Thijssen), 'Bedenkingen', in: *JG 1* (1897-1898), p. 483-496, aldaar p. 485-487.

33– Henriëtte Roland Holst, 'De "intellektueelen" en de arbeiders-partij', p. 581.

34—Zie over deze affaire ook: Fr. de Jong Edz., *J. Saks. Literator en marxist. Een politieke biografie*, tweede druk, Nijmegen 1977, p.56. De Jong gaat niet in op het element van machtsstrijd tussen de beide tijdschriften. Zie verder: A.C.J. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladders in Nederland*, Amsterdam 1950, p.131-132.

35—Heijermans aan J.F. Ankersmit 19 september 1898, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), archief Ankersmit, doos 11.

36—Gorter aan Henriëtte Roland Holst z.d. (= begin september 1898), IISG, archief Henriëtte Roland Holst, doos 4.

37—W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der sociaaldemocratische arbeiderspartij gedurende de eerste 20 jaren van haar bestaan*, tweede druk, Amsterdam z.d. (1933), p.364. Zie voor Heijermans' eerste opzet voor de oprichting van een dagblad: Heijermans, 'Ons Partijorgaan', in: *De Nieuwe Tijd* 3 (1898-1899), p.376-378.

38—Gorter aan Van der Goes 20 januari 1898, IISG, archief Frank van der Goes, map 1791.

39—Alle citaten uit: Heijermans, "“De Nieuwe Tijd” en “De Jonge Gids”", in: *JG* 3 (1899-1900), p.639-673. Hierin is ook zijn correspondentie met Gorter over de kwestie opgenomen. Hoewel de originelen van de brieven niet bewaard gebleven zijn, valt aan te nemen dat Heijermans ze correct afgedrukt heeft — van de zijde van *De Nieuwe Tijd* is tenminste nooit protest gekomen.

40—Losse aantekeningen z.d., LM, archief Heijermans, niet-ontsloten dozen. Zie voor een discussie van Engels' Marx-interpretatie: Bart Tromp, 'Marx contra Engels', in: *Het falen der nieuwlichters*, Amsterdam 1981, p.13-35. Over Marx en Darwin: Van Kempen e.a., *Materialistische literatuurtheorie*, p.150-159; P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, Nijmegen 1987. Een voorbeeld van Darwin- en Spencerinvloed op een toch streng marxist: Frank van der Goes, 'Organische ontwikkeling der maatschappij', in: *Sociaal Weekblad*, 20 oktober 1900.

41–Herman Heijermans jr., 'Bourgeois-literatuur. Eene polemiek', in: *JG 1* (1897-1898), p. 542-548, aldaar p. 547.

42–Herman Heijermans jr., 'Geen "literatuur"...', in: *JG 4* (1900-1902), p. 649-654.

43–Louis de Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, Amsterdam 1939, p. 66-67.

44–Heijermans aan Herman Gorter 10 maart 1903, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv. nr. B I.

45–Heijermans aan Herman Gorter 2 april 1903, Copieboeken, LM, archief Heijermans, inv. nr. B I.

Profiel

Alfred Mozer: Europeaan en democraat

'Alles te behandelen op een journalistieke toon, zodat het boek door iedereen, juist door de niet ingewijde, als een roman kan worden gelezen.' Dat schreef Alfred Mozer (1905-1979) in de vroege jaren zeventig in een schema voor zijn eigen memoires die hij niet zonder zelfspot 'A.'s onverbidde-lijke bestseller' noemde.¹ Mozer heeft het gelaten bij een uitvoerige opzet, een inleiding en een vijfendertigtal pagina's over de eerste achttien levensjaren. Te druk had hij het ook, na zijn pensionering in 1970, met zijn hartstocht 'Europese samenwerking', met het schrijven van zeer vele actuele politieke beschouwingen voor zijn binnenlandse en buitenlandse politieke vriendenkring en met het bijhouden van een omvangrijke correspondentie. Tot het laatst te zeer met de actualiteit en de toekomst bezig om in alle rust zijn levensverhaal te schrijven, dat, in Mozers moedertaal, een *europäisches Schicksal* was.² Het in 1905 in München uit een Duitse moeder en een Hongaarse vader als Moszer geboren jongetje Alfred nam met zijn vader na het verdwijnen van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie in 1918 de Duitse nationaliteit aan en heette sindsdien door ambtelijke slordigheid Mozer. Hij vluchtte in 1933 voor de nazi's naar Nederland, was actief in het sociaal-democratische emigrantenmilieu, werd in 1936 stateloos, nam na de Duitse inval van mei 1940 deel aan het verzet en overleefde de oorlog als onderduiker op het terrein van een psychiatrische inrichting. Het waren zijn ervaringen met het hysterisch nationalisme van de nazi's, zijn eigen nationale 'wisselbaden' als Hongaar, Duitser, stateloze en vanaf 1949 als Nederlander die hem na de oorlog tot een overtuigend Euro-

pees federalist maakten. Als internationaal secretaris van de PvdA (1948-1958) en daarna als kabinetschef van EG-landbouwcommissaris Mansholt in Brussel (1958-1970) was hij in zijn naoorlogse loopbaan vooral lobbyist voor 'Europa' dat voor hem niet beperkt bleef tot het westen van het continent. 'Wij kunnen,' schreef Mozer in 1951, 'de huidige splitsing van ons werelddeel niet als onherroepelijk beschouwen en moeten werken voor de dag dat ook die landen van Europa, die daartoe thans niet in staat zijn, hun rechtmatige plaats in de Europese volkerengemeenschap zullen innemen.'³

Bestrijding van nationalisme en bevordering van Europese federale samenwerking, na twee verwoestende wereldoorlogen lag hierin een van Mozers politieke drijfveren. Voor een tweede drijfveer was de basis al eerder gelegd. In 1918-'19 was hij getuige geweest van de gewelddadige revolutionaire en contrarevolutionaire woelingen in München. Enkele jaren later, in 1923, had hij Hitler door zijn geboortestad zien marcheren bij diens poging tot een staatsgreep. Deze ervaringen met geweld, terreur en politiek radicalisme waren bepalend voor een politieke overtuiging waarin afschuw van ideologisering, van polarisatie en van daarmee samenhangende intolerantie centraal stonden. Zij vormden de basis van een antitotalitaire denkwijze die hij tot zijn dood met verve zou blijven uitdragen.

Doel van deze biografische schets is allereerst een kennismaking met Mozers achtergrond en in de tweede plaats een politieke plaatsbepaling van deze kleurrijke sociaal-democraat, die in 1972 teleurgesteld de PvdA verliet. Een publieke persoonlijkheid met grote nationale bekendheid was Mozer overigens niet. Dat was geen terughoudendheid – daarvoor waren zijn temperament, engagement en zelfbewustzijn te groot. Gedeeltelijk lag het in Mozers levensloop zelf besloten dat hij vooral de man achter de schermen bleef. Als politiek vluchteling, als verzetsman en onderduiker zoekt men nu eenmaal niet het voetlicht en na de oorlog was het mede zijn

Duitse accent dat hem in de Nederlandse politiek belette via een kamerlidmaatschap grotere bekendheid te krijgen: de PvdA durfde dat niet aan.⁴ Kabinetschefs van Europees commissarissen plegen evenmin in brede kring bekend te zijn. Gedeeltelijk was het ook een vrije keuze van Mozer, die liever op zijn eigen onconventionele wijze op de achtergrond opereerde, propageerde en lobbyde. En daarin was hij een meester: de Westduitse bondskanseliers van Konrad Adenauer tot Helmut Schmidt, de Britse premier Harold Wilson, de Israëliische premier Golda Meir, Oostenrijks kanselier Bruno Kreisky – met veel staatslieden, toppolitici en staatshoofden had hij een directe persoonlijke ‘draad’. Ook met prinses Beatrix en prins Claus had hij al voor ‘Het Huwelijk’ een hechte band. In de pers en in de PvdA had Mozer zich gekeerd tegen de anti-Duitse sentimenten waarmee Claus von Amsberg in Nederland werd geconfronteerd. Publiek symbool van deze band met het Koninklijk Huis is het beeldhouwwerk van Mozers portret dat koningin Beatrix na zijn overlijden maakte en dat in 1985 bij de opening van het Euregio-gebouw in Gronau werd onthuld. Een van de ‘markantste persoonlijkheden van de Europese sociaal-democratie’ noemde Helmut Schmidt hem in een warm in memoriam in 1979.⁵ Nog een maand voor zijn dood schreef Mozer uitvoerig aan Schmidt over de verhouding tussen de Katholieke Kerk en de sociaal-democratie naar aanleiding van Schmidts aanstaande bezoek aan de paus. Met ‘Ich beneide Dich um Deinen Besuch’ sloot Mozer dit epistel af.⁶ En daaruit sprak geen religieuze behoefte vlak voor zijn overlijden, maar een onvermoeibare politieke drang.

Oorlog en revolutie

In de jaren zeventig terugblikkend rekende Alfred Mozer het gezin waaruit hij kwam tot de materieel ‘besseren Proletariern’. Beide ouders werkten: zijn moeder als thuisnaaister en zijn vader als leerlooier in een handschoenenfabriek. Naast de

op 15 maart 1905 geboren Alfred hadden ze slechts een dochter en met zijn vieren beschikten ze over een tweekamerwoning. Zijn vader, die via Wenen uit Hongarije naar München was gekomen, leerde in de avonduren lezen en schrijven en bracht het op die manier tot secretaris en penningmeester van zijn vakbondsafdeling. Ook in de SPD was hij actief en zo werd het sociaal-democratisch gedachtengoed het jongetje Alfred bijna letterlijk met de paplepel ingegoten. In de woonkeuken waar zijn bed stond vonden 's avonds regelmatig partijvergaderingen plaats zodat hij vaak insliep met uiteenzettingen over Marx en Lassalle in plaats van met sprookjes van Grimm of Andersen.

Met zoon Alfred wandelen door de stad en musea bezoeken waren voor vader Mozer in de jaren voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog geliefde zondagse bezigheden. 'Zijn respect voor cultuurgoed was groot, groter in ieder geval dan zijn beoordelingsvermogen,' schreef Mozer later met milde ironie over zijn autodidactische vader.⁷ Voor Alfred betekende de in 1914 uitgebroken oorlog aanvankelijk vooral vrije schooldagen bij overwinningen van het Duitse leger. Nadat vader Mozer was opgeroepen voor dienstneming en de oorlog langer duurde, kwamen daarvoor gezinsontwrichting en armoede in de plaats. Zijn moeder verloor haar werk als thuisnaaister en vond zwaar nachtwerk bij de posttreinen. Voor het levensonderhoud was dat onvoldoende, want in de weekeinden moest het gezin op bedeltocht buiten de stad.

Ook op afstand bleef vader Mozer een belangrijke invloed op zoon Alfred uitoefenen. Een van de twee boeken die zich in het ouderlijk huis bevonden, was een bewerking van de bijbel. Alfreds leeshonger bezorgde hem op de lagere school een 'uitmuntend' voor godsdienstonderwijs en hoewel hij eigenlijk legerarts wilde worden, waren zijn moeder en hij enthousiast over een plan van de godsdienstleraar om hem een plaats op een seminarie te bezorgen. Voor een priesteropleiding was echter, gezien Alfreds leeftijd, de toestemming van de vader

nodig. Deze liet uit Frankrijk weten daar pas mee akkoord te kunnen gaan wanneer Alfred later als volwassen man die beslissing zelfstandig zou nemen. 'Wat mij toen teleurstelde, weet ik tegenwoordig dankbaar te waarderen,' schreef Mozer ruim zestig jaar later. Niet minder belangrijk was een ander vaderlijk verbod uit het laatste oorlogsjaar. De verslechterde voedselsituatie in het Duitse Rijk leidde vanaf 1917 op veel plaatsen tot botsingen tussen protesterende vrouwen en politie. Ter versterking van de politie werd op scholen geworven onder kinderen. Deelname van Alfred daaraan werd verhinderd door een veto uit Frankrijk: 'Jij bent door je ouders niet opgevoed om op je moeder en op de moeders van andere kinderen te schieten!'⁸

Dertien jaar was Alfred Mozer, in het Duitse revolutiejaar 1918-'19. De ineenstorting van het Keizerrijk, de vorming van arbeiders- en soldatenraden en het vrijwel gelijktijdig uitroepen van de republiek door de gematigde sociaal-democraat Philip Scheidemann en door de radicale socialist Karl Liebknecht in Berlijn waren de belangrijkste binnenlandse gebeurtenissen in de herfst van 1918. Rond de jaarwisseling 1918-1919 kwam de revolutie in een tweede, radicalere fase, waarbij de al langer sluimerende tegenstellingen tussen gematigde sociaal-democraten en radicale socialisten op sommige plaatsen tot een burgeroorlog leidde. Voor de SPD, die in de herfst van 1918 onvoorbereid de regeringsverantwoordelijkheid in de schoot geworpen had gekregen en die geconfronteerd werd met de chaotische naoorlogse situatie, was de nieuwe parlementaire democratie voorlopig voldoende. De tijdens de oorlog van de SPD afgescheiden, radicale USPD (*Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) en de radenbeweging echter wilden verdergaande socialistische hervormingen. De Beierse hoofdstad München, waar in 1919 korte tijd een radenrepubliek bestond, was een van de plaatsen waar de confrontatie bijzonder heftig en bloedig was.

Evenals zijn vader koos Alfred in dit conflict de zijde van de gematigde 'meerderheidssocialisten' (SPD) onder leiding van Erich Auer, die uit hetzelfde woonblok als de Mozers afkomstig was. De politieke opvattingen van een dertienjarige relativerend vroeg Mozer zich later af of deze voorkeur voortvloeyde uit 'inzicht in de gebeurtenissen of dat daarbij de sympathie voor de dochter van Auer de doorslag had gegeven'.⁹ Of Alfred Mozers vroege revisionisme nu mede bepaald was door een jeugdliefde of niet, feit is dat Mozer op latere leeftijd hier niet meer van af zou wijken. Het revolutionaire en contrarevolutionaire geweld met als dieptepunt de moord op de Beierse minister-president Kurt Eisner (USPD) door een rechts-extremistische student liet bij Mozer diepe sporen na. Het legde de basis voor zijn intense wantrouwen tegenover politieke hemelbestormers van links of rechts die met omzeiling van parlementair-democratische regels of onder aantasting van de rechtsstaat hun doelen trachten te verwezenlijken.

Arbeider en journalist

In hetzelfde jaar 1919 kreeg Alfred Mozer een driejarig contract in een herenkledingfabriek. Naast zijn werk als leerling-textielarbeider bezocht hij gedurende die periode gemiddeld een dag per week de ambachtsschool. In deze jaren deed hij ook zijn eerste zelfstandige politieke ervaring op. Op zeventienjarige leeftijd werd hij voorzitter van zijn jeugdgroep binnen de *Sozialistische Arbeiter Jugend* (SAJ). In de avonden bezocht hij door studenten van burgerlijke komaf georganiseerde literaire voordrachten ter 'verheffing' van het proletariaat en maakte hierdoor kennis met werken van onder anderen Goethe, Schiller en Lessing. 'Met hun humane instelling waren zij menselijker dan die hedendaagse universitaire medewerkers die de "werkende mens" als object manipuleren om dit als overwinning op de vervreemding te vieren,' haalde

Mozer vijftig jaar later uit naar het neomarxisme van de vroege jaren zeventig.¹⁰

Afgezien van de activiteiten binnen de SAJ, de literaire avonden en af en toe theaterbezoek, was het leven vooral vol zorgen: 'De stemming was meestal moedeloos. De revolutie, zoals de ineenstorting genoemd werd, had een grote toekomst achter zich. Men leefde van moment tot moment. Wie werkloos was, koesterde weinig hoop. Wie wel werk had, was bang het te verliezen.'¹¹ De republiek van Weimar verkeerde in een schijnbaar onoplosbare crisis: hyperinflatie, bedrijfssluitingen en een democratische staatsvorm waar de meerderheid van de bevolking vijandig of onverschillig tegenover stond. In dit klimaat verloor Mozer in de vroege zomer van 1922, aan het einde van zijn leercontract als textielarbeider, zijn baan. Een wandeltrektocht, weg van de Münchener misère en overnachtend bij boeren en bij SAJ-jeugdgroepen, voerde hem richting Hamburg en Noordzeekust. Een belangrijke episode lijkt deze tocht niet te zijn geweest in Mozers leven: veel herinneringen bleven er niet hangen. Voor zover daarvan wel sprake was, betroffen die ook eerder de kapotte schoenen en de open voeten dan de romantische heide, berken en eiken die de bij het SAJ-kampvuur gezongen liederen hadden beloofd.

Terug in München bleef de materiële situatie in 1923 penibel. Door 's ochtends vroeg op de markt voor een kleine vergoeding bij het in- en uitladen van goederen behulpzaam te zijn en met figurantenrolletjes in enkele films voorzag Mozer in zijn levensonderhoud. Het was het jaar waarin de door de rijksregering in Berlijn bewust geprovoceerde hyperinflatie zijn hoogtepunt bereikte en Frankrijk het Ruhrgebied bezette. Het was tevens het jaar dat Hitler in München zijn eerste aanloop naar de macht nam. Mozer was getuige: 'Wachtend in en voor het arbeidsbureau, tussen honderden werklozen, werd niet over de oorlog gesproken. Ook niet over de nederlaag [...] Daar onder de werklozen richtte de hoop zich op

nieuwe heerschappen. Men kon zich, nauwelijks illegaal, laten ronselen voor een *Sturm-Abteilung* (SA). Haar woordvoerder Hitler riep op bloedrode affiches in grote zwarte letters op tot deelneming aan bijeenkomsten. Daar werd het kwaad van de wereld en dat van de Duitsers in het bijzonder nieuw omschreven: joden, vrijmetselaars, socialisten, die het leger op verraderlijke wijze een dolk in de rug zouden hebben gestoken, toen de overwinning binnen handbereik zou zijn geweest' (in 1918 – F. W.).¹²

Door geldsanering en een voorlopige regeling voor de herstelbetalingen (Dawesplan) trok vanaf 1924 de conjunctuur aan. Mozer verliet opnieuw München en vond werk als textielarbeider in Kassel. Via een huisgenoot die redacteur was bij het sociaal-democratische *Kassler Volksblatt* maakte Mozer de overstap naar de journalistiek, een vak dat hij tot zijn dood naast andere werkzaamheden zou blijven uitoefenen. Ook raakte hij in deze jaren meer vertrouwd met het politieke bedrijf. Door de krant werd hij voor enkele maanden uitgeleend als secretaris aan Kassels burgemeester, Philip Scheidemann, de eerste rijkskanselier van de republiek die mede vanwege zijn verzet tegen het Verdrag van Versailles door de SPD naar Kassel was weggepromoveerd. Een groot succes was de uitlening aan Scheidemann kennelijk niet, want na enkele maanden was Mozer weer terug op de krant.¹³

Zijn eerste 'eigen' krant kreeg Mozer in 1928, toen hij hoofdredacteur van *Der Volksbote* werd, een regionaal SPD-blad in Emden. Gedurende zijn Emdener jaren, die in 1933 eindigden met de vlucht naar Nederland, voltrok zich de ondergang van de republiek van Weimar. In Mozers eigen woorden was deze periode een 'les in polarisatie', een zinsnede die voor tweeërlei uitleg vatbaar is.¹⁴ In de eerste plaats was het voor Mozer een verdere bevestiging van zijn uitgangspunt dat de democratie een van de eerste slachtoffers van polarisatie en ideologisering is. In de tweede plaats echter ook dat polarisatie juist noodzakelijk is, wanneer de democratie

tegen antidemocratische krachten verdedigd moet worden. Polariseren op dit vlak deed hij zelf ook zeer nadrukkelijk, zowel in zijn krant als in de gemeenteraad, waarin hij nog korte tijd voor de SPD zitting had. Op 28 oktober 1932, vlak voor de laatste vrije verkiezingen in de republiek van Weimar, publiceerde Mozer een open brief aan Hitler. Onder de titel 'Herhören, Hitler!' was het stuk een aaneenschakeling van bijtend sarcastische zinnen waarin Hitler werd uitgedaagd om tijdens een reeds gepland verkiezingsoptreden in het naburige Aurich met Mozer in debat te gaan. Voorwaarde was wel dat Mozer tweehonderd beschermers van het sociaal-democratische IJzeren Front mee zou kunnen nemen: 'Ik beloof u dat het goed geselecteerde, prachtige kerels uit alle delen van Oost-Friesland zullen zijn... Blonde Friezen zullen het zijn: blonder dan u meneer Hitler. Scherp getekende gezichten en noordelijke hoge voorhoofden zullen ze hebben: in tegenstelling tot u meneer Hitler...'¹⁵ Tot dit debat kwam het vanzelfsprekend niet, wel nam Mozer het in het openbaar herhaaldelijk op tegen regionale NSDAP-leiders. En ook daarbij nam hij geen blad voor de mond, zoals eind februari 1933 op een bijeenkomst met veel SA-leden. Door de politie getipt dat de vergadering na enkele minuten ontbonden zou worden, wist Mozer dat hij snel tot de kern moest komen. Hij opende: 'In Duitsland gebeuren op het ogenblik vreemde dingen. In München viert men carnaval, in Keulen viert men "Fasching" en in Berlijn is Hitler rijkskanselier geworden.'¹⁶

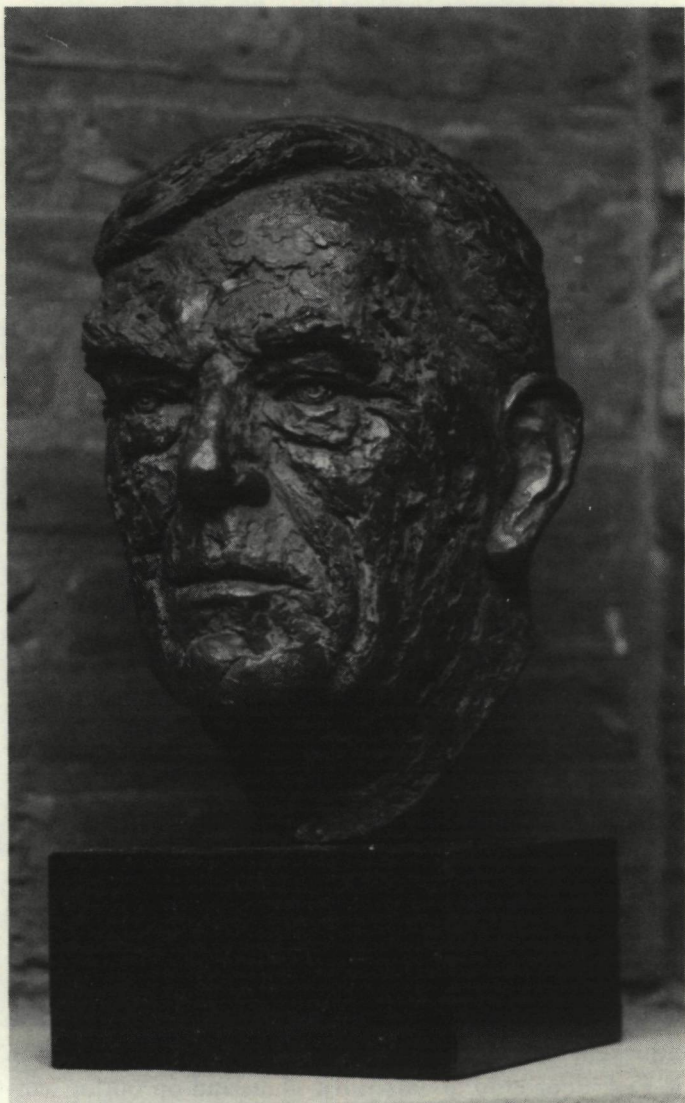
Met deze en andere uitspraken had Mozer zich zo sterk als anti-nazi gemanifesteerd dat in het voorjaar van 1933 langer verblijf in Duitsland onverantwoord werd. Zijn krant werd verboden en ook persoonlijk werd Mozer doelwit van de nazi's. Intimidatie en dreigementen dat hij naar een concentratiekamp zou worden afgevoerd, moest hij wel serieus nemen nadat hij korte tijd in SA-kelders gevangen was gehouden en pas door hulp van de extreem-rechtse *Stahlhelm* weer op vrije voeten was gekomen. De hulp van deze oud-strijders-

organisatie uit de Eerste Wereldoorlog had Mozer overigens niet te danken aan innige contacten met deze krachten, die met de democratie niet veel meer op hadden dan de nazi's. Mozer profiteerde hier slechts van onenigheid en strijd tussen anti-democraten onderling.

Vlucht en bezettingstijd

Niet alleen geografisch lag vanuit Emden de vlucht naar Nederland voor de hand. Door contacten tussen de SAJ en de AJC was Noord-Nederland niet geheel vreemd voor Mozer. In Groningen had hij in 1932 verschillende keren over de dreiging van het nationaal-socialisme toespraken gehouden. Met hulp van Herman Molendijk, die de leiding had over de Groningse AJC, kwam Mozer veilig over de grens. Enkele maanden verbleef hij in Groningen, waar hij Ali Ebbinge leerde kennen, met wie hij na de oorlog zou trouwen. Voor Ali Ebbinge begon in 1933 reeds koerierswerk in het Nederlands-Duitse grensgebied, verzetswerk dat zij tijdens de bezettingsjaren op Nederlands grondgebied zou voortzetten. Tientallen keren fietste zij op verzoek van Mozer naar steeds weer nieuwe 'verloofdes' in Duitsland om terug te keren met geheime politieke en militaire informatie. Dat materiaal vond dan via Mozer weer zijn weg naar emigrantenkringen en naar de SDAP. Ook via andere kanalen bleef Mozer in contact met verschillende sociaal-democratische verzetsgroepen in Duitsland.

Een van de wegen waarlangs de uit Duitsland gesmokkelde informatie werd verspreid, was het weekblad *Freie Presse*, dat van juli 1933 tot januari 1934 als orgaan van sociaal-democratische emigranten verscheen en waarvan Mozer een van de redacteurs werd. De uitgave van het blad was een initiatief van de SDAP en was in eerste instantie bedoeld voor colportage in het Nederlands-Duitse grensgebied. Het blad met als ondertitel 'Wochenblatt für geistige und politische Freiheit'

Kop van Alfred Mozer, gebeeldhouwd door koningin Beatrix
(1985)

moest zowel aan Nederlanders als aan Duitsers 'voorlichting en klaarheid' brengen over de ontwikkelingen in Duitsland en de houding van de SPD tegenover het nationaal-socialisme. Daarnaast zou door de verspreiding van dit orgaan in het grensgebied een bijdrage worden geleverd aan 'een zoo stevig mogelijke dam [...] tegen de golf van fascisme, welke ook ons land bedreigt'.¹⁷ Voorts was het bedoeld als een contactorgaan voor sociaal-democratische emigranten. Vanaf het begin leidde het blad echter een zieltogend bestaan, doordat de belangstelling zowel in het grensgebied als in emigrantenkringen tegenviel.¹⁸

'Niet langer mag de wereld nu zwijgen, wanneer zij niet medeplichtig wil zijn of een vreselijke ondergang tegemoet wil gaan,' liet de redactie van de *Freie Presse* in het eerste nummer in juli 1933 weten. 'Het dienen van dit geweten van de wereld moet onze taak zijn. Wij willen roependen zijn om wakker te schudden.'¹⁹ Onder de schuilnamen Alfred Bayer en Walter Lemkering deed redacteur Mozer dat op zeer directe wijze. Tekenend met Alfred Bayer waarschuwde hij veelvuldig voor de Duitse militaire dreiging en de agressieve bedoelingen van Hitler. Voor Mozer bestond er in 1933 geen twijfel dat een oorlog onvermijdelijk zou zijn en zelfs op korte termijn zou uitbreken. 'Dit is een kerstfeest,' schreef hij op de voorpagina van het kerstnummer van 1933, 'zoals twintig jaar geleden, dat ook het laatste was voor het uitbreken van een gruwelijke slachtpartij... De atmosfeer is zwanger van gifgas.'²⁰ Zo explosief was de situatie weliswaar nog niet, in 1933, maar Mozer behoorde tot die relatief kleine groep die onder verwijzing naar Hitlers *Mein Kampf* ervan overtuigd was dat wanneer Hitler niet gestopt zou worden de oorlog vroeg of laat zou uitbreken. Steeds opnieuw stelde hij de nazipropaganda aan de kaak door erop te wijzen dat Duitsland op oorlog aanstuurde en niet voor de 'vrede' aan het herbewapenen was.²¹ Uit de soms gedetailleerde militaire informatie die hij publiceerde, blijkt duidelijk dat hij als emigrant in Nederland over

goede contacten in Duitsland beschikte. De betekenis van die contacten zou niet verminderen. Aan het eind van de jaren dertig bereikten – ook dankzij Alfred Mozer – de Nederlandse regering waarschuwingen over de herhaaldelijk geplande Duitse aanval op Nederland.

Als redacteur van de *Freie Presse* had Mozer al snel na zijn vlucht naar Nederland zijn journalistieke professie weer kunnen opnemen, zij het door het verdwijnen van het blad in januari 1934 slechts voor korte tijd. AJC-voorman Koos Vorrink was de schakel geweest in Mozers verhuizing van Groningen naar Amsterdam, waar het blad werd uitgegeven. Op diens uitnodiging had Mozer in de zomer van 1933 op het Pinksterfeest van de AJC over de ontwikkelingen in Duitsland gesproken en daarbij volgens Vorrink-biograaf Wiedijk ‘diepe indruk’ gemaakt.²² Door toedoen van Vorrink belandde Mozer ook in de burelen van de SDAP in de Amsterdamse Tesselschadestraat, waar hij werkzaam was op het bureau van partij en vakbeweging voor politieke vluchtelingen uit Duitsland. In de tweede helft van de jaren dertig werd hij medewerker van partijvoorzitter Vorrink. Aldus werd in de jaren 1933-1940 de basis gelegd voor Mozers latere rol in de PvdA. In dezelfde periode werkte hij mee aan een boek van de eveneens in Amsterdam verblijvende vroegere SPD-voorman Karl Kautsky en was hij tijdelijk assistent van Jan de Roode, gepensioneerd redacteur van *Het Volk*. Volgens Mozer was het rasjournalist De Roode die hem in deze periode leerde ‘fatsoenlijke journalistiek’ te schrijven: de lezer diende objectiverender te worden geïnformeerd dan Mozer in zijn zeer directe schrijfstijl tot dan toe gewoon was geweest.²³ Ook op zijn woonadres bleef Mozer in het journalistieke circuit. Hij woonde in bij Levinus van Looi, die tot zijn uitwijzing uit Duitsland in 1934 correspondent van *Het Volk* in Berlijn geweest was.

‘Morgen weten wij het zeker’; met deze zin en met een in hun omgang ongebruikelijke handdruk namen Mozer en

Vorrink in de nacht van 9 op 10 mei op een Amsterdamse gracht afscheid van elkaar.²⁴ Opnieuw waren beiden op de hoogte van een mogelijk ophanden zijnde Duitse aanval op Nederland en evenals vorige keren had Vorrink de Nederlandse regering ingelicht. Reeds op de dag na de capitulatie stond de bezetter bij Van Looi op de stoep op zoek naar Mozer. Deze was echter al op weg naar het zuiden, in een poging het nog vrije Frankrijk te bereiken. Onder geheel andere omstandigheden dan krap twintig jaar eerder was Mozer wandelend vertrokken, maar de snelle Duitse opmars sneed hem in België de pas af. In de hoop in Nederland via zijn inmiddels brede kennissenkring een veilig onderkomen te vinden, keerde hij terug. Na enige omzwervingen vond Mozer ten slotte een onderduikadres op het terrein van de psychiatrische inrichting Maasoord in Poortugaal. Ondergedoken bij een Nederlands gezin maakte Mozer zich de Nederlandse taal eigen, verrichtte illegaal journalistiek werk en bracht als 'psychiatrisch patiënt' veel tijd door in de bibliotheek van de inrichting. De grote hoeveelheid citaten waarmee hij zijn vele naoorlogse schrifturen en lezingen lardeerde en zijn omvangrijke feitenkennis bouwde de autodidact Mozer in deze jaren op. Wanneer hij in de naoorlogse periode Duitse gesprekspartners verbaasde door zijn grote eruditie, antwoordde hij steevast: *'Das Alles verdanke ich Ihrem Führer.'*²⁵

Internationaal secretaris

'Dit groeiende nieuwe Duitsland groeten wij. Dat willen wij dienen,' had Mozer begin 1934 in de *Freie Presse* geschreven, doelend op het andere, democratische Duitsland dat zich tegen Hitler verzette.²⁶ Het zou elf jaar duren voordat Mozer daartoe de kans kreeg. Na 1945 behoorde hij tot die kleine groep in Nederland die zich onmiddellijk verzette tegen de gedachte als zouden alle Duitsers 'fout' zijn geweest. Evenmin wilde hij iets weten van de in vele Nederlandse hoofden om-

gaande annexatieplannen ten koste van Duitsland. Samen met andere emigranten, zoals de vakbondsbestuurder Heinz Umrath en de uit het Sudetengebied afkomstige K.J. Hahn, behoorde hij tot de pioniers op het uiterst gevoelige terrein van de Nederlands-Duitse normalisering.²⁷ Opmerkelijk aan de wijze waarop in de eerste naoorlogse jaren weer contacten tussen Nederland en Duitsland werden aangeknoopt, was niet alleen dat juist veel slachtoffers van het nationaal-socialisme zich daarvoor inzetten, maar ook de verzuilde vorm waarin dat geschiedde. Typerend voor de sociaal-democraat Mozer was dat voor hem deze partijpolitieke, godsdienstige en ideologische lijnen slechts geringe betekenis hadden. Democratisering en integratie van Duitsland in het Westen waren de uitgangspunten en zij waren voor hem belangrijker dan de vraag of men liberaal, sociaal- of christen-democraat was. Zo legde hij gedurende zijn eerste naoorlogse reis door Duitsland, die hij op verzoek van de regering Schermerhorn-Drees al in 1945 met anderen maakte, contact met Konrad Adenauer, de voorzitter van de CDU in de Britse zone. Het was ook mede dankzij Mozer dat de latere bondskanselier in 1948 kon deelnemen aan de internationale conferentie over Europese integratie in Den Haag. Wat de Westeuropese integratie betrof kon de sociaal-democraat Mozer ook later beter uit de voeten met de christen-democraat Adenauer dan met zijn Duitse *Genossen*.

Duitsland en Europa vormden vanaf dat eerste naoorlogse jaar zijn voornaamste werkterreinen. 'Er is hier veel springstof opgehoopt,' berichtte hij in maart 1949 in *Socialisme en Democratie*, doelend op het in zijn ogen groeiend Duitse nationalisme en de nog wankele democratie. 'Juist indien men tegen menige houding aan Duitse kant bezwaar maakt, zal het nodig zijn, zich met dit vraagstuk intens bezig te houden, wil men voorkomen, dat dit vraagstuk zich opnieuw weer met ons bezighoudt...'²⁸ En Mozer deed dat, als redacteur van het PvdA-weekblad *Paraat* en vanaf 1948 ook als internationaal secretaris van de partij, op zeer actieve wijze. Dat lag niet

alleen voor de hand wegens zijn achtergrond en zijn oude contacten, ook het feit dat de Duitse kwestie tot de kern van het Europese vraagstuk behoorde, lag daaraan ten grondslag. Veelvuldig was hij onderweg in Duitsland om zijn denkbeelden over Europese integratie in een schier onuitputtelijke hoeveelheid lezingen aan de man te brengen. Uitgangspunt daarbij was dat wederopbouw van Duitsland in een Europees kader de enige garantie voor een veilige toekomst zou zijn. Door Duitsland in de westelijke samenwerking te integreren zou daar niet alleen een stabiele democratie kunnen worden opgebouwd en een nieuw gevaarlijk nationalisme kunnen worden voorkomen; minstens even belangrijk was dat dat tot een verdere versterking van de westerse democratie tegenover het communisme zou leiden.

‘Ik ben een van de vele miljoenen die hun nationaliteit zijn kwijtgeraakt. Vooral wij moeten proberen hysterisch nationalisme te overwinnen,’ zei Mozer in 1975 voor de Vara-radio. Tegen het nationalisme en voor Europese federale integratie, dat was Mozers boodschap in Duitsland. En die boodschap bracht hem – en met hem de gehele PvdA – in een hooglopend conflict met de Duitse zusterpartij die het doel van Duitse hereniging liet prevaleren boven Duitslands integratie in het Westen. Voorzichtig formuleerde Mozer nog in de zomer van 1949 in *Paraat* dat ‘jammer genoeg’ nationalistische geluiden ‘ook in de kringen van Duitse partijgenoten’ te beluisteren waren.²⁹ Met de groeiende teleurstelling over de afwijzende houding van de SPD ten opzichte van de Westeuropese samenwerkingsverbanden (onder meer Raad van Europa, Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal) werd de toon kritischer. Zo werd SPD-leider Kurt Schumacher, die Adenauers politiek van integratie op polemische wijze bestreed, in april 1951 ‘een bekrompen nationaal standpunt’ verweten.³⁰ Ook de constatering dat ‘het devies “Das ganze Deutschland soll es sein” zeker niet aantrekkelijker wordt, wanneer het wordt gebruikt door sociaaldemocraten’ van bijna een jaar later laat aan duidelijkheid weinig te wensen over.³¹

De politieke tegenstellingen tussen PvdA en SPD in de vroege jaren vijftig waren programmatisch van aard: de twee zusterpartijen stonden lijnrecht tegenover elkaar waar het ging om de integratie van de Bondsrepubliek in de economische, politieke en militaire westelijke samenwerking. Het was echter vooral Alfred Mozer die in zijn lezingen in Duitsland de kritiek op de nationale oriëntatie van de SPD uitdroeg. Daardoor kreeg de wrijving tussen beide partijen steeds meer het karakter van een diepe controverse tussen de persoon Mozer en het SPD-bestuur. Mozer werd het mikpunt van kritiek van de zusterpartij. Begin 1953 werd hem in een officieel schrijven uit Bonn zelfs 'boosaardige belasting' van de SPD verweten, nadat hij in *Vrij Nederland* onder de titel 'Niet nazi's, maar democratische partijen zijn gevaarlijk' nog eens zijn vrees had uitgesproken voor een nieuw Duits nationalisme, aangewakkerd door de anti-Westeuropese en pro-herenigingskoers van de SPD.³² Eerder was hem al te verstaan gegeven dat hij niet meer welkom was als spreker op SPD-bijeenkomsten. Hoezeer Mozer voor de SPD de kwade genius van de PvdA was geworden, blijkt ook uit een intern, zestien pagina's tellend, SPD-stuk over het slepende conflict met de Nederlandse zusterpartij. 'Mozer liet zich geen gelegenheid ontgaan om de SPD aan te vallen, te kritiseren en openlijk te veroordelen,' heette het niet zonder rancune in dit overzicht, dat voor een groot gedeelte gewijd was aan Mozers mondelinge en schriftelijke uitingen over de SPD. De lucht tussen beide partijen klaarde in de herfst van 1953 enigszins op, nadat Mozer en de partijbestuursleden Scheps, Vos en Willems in Bonn in een 'vriendschappelijke atmosfeer' afspraken in de toekomst terughoudendheid te betrachten waar het kritiek op de SPD betrof, en de zusterpartij bovendien beloofden haar op de hoogte te houden van spreekbeurten van PvdA-vertegenwoordigers in de Bondsrepubliek.³³ De verhouding tussen beide partijen mocht door dit gesprek op een zakelijker basis zijn gesteld, de bezorgdheid over de nationale koers van

de SPD en daarmee over de plaats van Duitsland in Europa bleef bestaan. In 1958 signaleerde Mozer in de Bondsrepubliek krachten die, nu Duitsland met westelijke hulp weer opgebouwd was, de mogelijkheid grepen om hun streven naar een Duitse middenpositie tussen Oost en West met verve uit te dragen. 'Ik beschouw dat als een zeer gevaarlijke nationalistische droom...' schreef hij.³⁴

Hoewel Mozers kritiek op de SPD door de PvdA werd gedeeld, was in het dagelijks bestuur van de partij toch wrevel ontstaan over het uit de hand gelopen conflict met de zusterpartij. Vooral het feit dat de spanningen met de SPD geheel buiten het bestuur om waren geëscaleerd, lag daaraan ten grondslag. Het besluit van het DB van het najaar van 1953 dat de internationale correspondentie voortaan ook via partijsecretaris Albrecht diende te lopen, moet dan ook zeker als kritiek aan het adres van Mozer worden opgevat. Het DB ging er in zijn kritiek overigens aan voorbij dat het daarvoor ook zelf verantwoordelijkheid droeg: hoewel het wist dat er spanningen met de zusterpartij waren had het maandenlang verzuimd de kwestie op de agenda te plaatsen.³⁵

Europeaan

Mozers waarschuwingen tegen nationalisme en zijn pleidooien voor Europese integratie op supranationale grondslag met de Verenigde Staten van Europa als doel waren twee zijden van dezelfde medaille. Niet alleen in zijn vele lezingen en artikelen, maar ook in zijn activiteiten in de Socialistische Internationale, in de Socialistische Beweging voor een Verenigd Europa, en in zijn werkzaamheden voor de Europese Beweging was dit doel de rode draad. Aan het Europees federalisme van de jaren veertig en vijftig kleefde niet ten onrechte het bezwaar van idealistische bevlogenheid die veraf stond van de feitelijke politiek. Ook Mozer werd wel met dat verwijt geconfronteerd. 'Naar mijn gevoel is het Europees fede-

ralisme een streven dat in vele (maar niet in alle) opzichten toejuicing verdient,' schreef huisvriend en partijbestuurder Jan Barents in 1955 aan Mozer, 'maar dat weinig betekent [...]. Er zit toch bij de Europese federalisten bepaald nog een grote rest van Volkenbond-en-Vrede-naïviteit.'³⁶

De vraag is of dit verwijt op Mozer van toepassing was. Zeker, Mozers idealisme, zijn retorisch talent en zijn voorliefde voor toegespitste formuleringen konden die indruk wekken, maar Barents' kwalificatie deed onvoldoende recht aan Mozers pragmatisme. Enkele jaren eerder had Mozer het een 'misverstand' genoemd om federalisme scherp tegenover functionalisme te plaatsen. Hier ging het meer om methode en tempo dan om een principiële tegenstelling. Ervan uitgaande dat functionele oplossingen op deelterreinen uiteindelijk ook zouden leiden tot federale organen, lag voor hem de werkelijke tegenstelling tussen de functioneel-federalistische weg aan de ene kant en het aangaan van traditionele bondgenootschappen aan de andere kant.³⁷ Mozers pragmatisme inzake Europese samenwerking kwam ook tot uitdrukking in zijn visie op het plan-Schuman van mei 1950 dat voorzag in supranationale samenwerking op het gebied van de kolen- en staalindustrie. Aan socialistische zijde, waar velen droomden van een Europese planeconomie, werd heftig gediscussieerd of men wel in moest stemmen wanneer er te weinig planeconomische aspecten verwezenlijkt zouden worden. Voor Mozer was het antwoord duidelijk: 'Wie het niet slechts er om te doen is de wereld te interpreteren, maar wie haar wil veranderen zal zich aan medewerking niet mogen onttrekken. Schone frases over een "Socialistisch Europa hier en nu" kunnen de toets der werkelijkheid niet doorstaan, die hierin bestaat, dat er *nu* gehandeld moet worden in een Europa dat ook door niet-socialisten wordt bevolkt.'³⁸ Steeds weer hamerde hij erop dat sociaal-democraten niet aan de zijlijn mochten staan bij een in zijn ogen 'onontkoombare ontwikkeling', ook wanneer men de eigen doelstellingen slechts gedeeltelijk kon verwezenlijken.³⁹

De bereidheid tot het sluiten van pragmatische compromissen zonder het eigen verder gelegen doel uit het oog te verliezen, was wezenlijk voor Mozers opvatting over democratie. Met één politieke groepering was samenwerking voor hem echter uitgesloten en dat waren de communisten. Tussen 'de wereld van de vrijheid en de wereld van het prikkeldraad' liep geen Derde Weg.⁴⁰ Zij die meenden een brug te kunnen slaan tussen democratisch socialisme en communisme stuitten bij Mozer op fel verzet. Zoals hij in de jaren dertig het nationaal-socialisme bestreed, zo polemiseerde hij na 1945 behalve tegen het communisme ook zeer fel tegen de 'fellow travellers', 'de pleitbezorgers van de nieuwe politieke theologie, die het hakenkruis voor sikkels en hamers hebben geruild'.⁴¹ Hier was de grens van Mozers tolerantie bereikt en was het 'de les in polarisatie' uit de late jaren van de republiek van Weimar die aan de basis stond van harde en emotionele uitvallen. Zo werd professor W.F. Wertheim in 1949 scherp onder vuur genomen na terugkeer van een congres in Polen over wetenschap, intellectuelen en vrijheid. Met de kennelijke bedoeling binnen de partij te waarschuwen tegen dergelijke contacten met communisten, concludeerde Mozer: 'Het is een afscheid van de man van de wetenschap van het grondbeginsel voor alle wetenschap: vrijheid van onderzoek en van leer. Het is de aanranding van het fundament, waarop zo niet drieduizend dan ongetwijfeld vierhonderd jaar westerse geestelijke ontwikkeling berusten.'⁴²

Overziet men Mozers activiteiten als internationaal secretaris en als redacteur van *Paraat*, dan springt naast zijn toemalige energie vooral zijn bezieling in het oog. Beide kwamen tot uitdrukking in een haast onafzienbare productie van artikelen, nota's en verslagen die gedeeltelijk ook buiten het partijcircuit circuleerden. Zo stuurde hij ook herhaaldelijk notities over zijn indrukken in Duitsland aan het ministerie van Buitenlandse Zaken. Als partijfunctionaris was hij niet de man voor bureauwerk of partijhiërarchische verhoudin-

gen en hij nam de ruimte die de partij hem bood. Niet altijd verliep dat zonder spanningen, zoals bij voorbeeld bij het conflict met de SPD in de vroege jaren vijftig.

Van belang is ten slotte de vraag welke invloed de internationaal secretaris Mozer op de discussie binnen de PvdA over Europese integratie uitoefende. In de kolommen van *Paraat* en ook in de Tweede-Kamerfractie overheerste de overtuiging van het federalisme en Mozer was in de partij en daarbuiten een van de hartstochtelijke pleitbezorgers daarvan. Formeel was dit ook het standpunt van de PvdA,⁴³ in het regeringsbeleid was daar evenwel weinig van terug te vinden. In de ministerraad was het minister Mansholt die de officiële partijlijn vertegenwoordigde, maar het feitelijk beleid keerde zich onder aanvoering van minister-president Drees tegen het afstaan van nationale bevoegdheden aan supranationale organen. Ook voor het partijbestuur bleef de Europese bevoegdheid overigens vooral een elan op papier, zoals M. Kohnstamm, E. H. van der Beugel, C. L. Patijn, I. Samkalden, J. Tinbergen en anderen in 1951-'52 moesten ervaren. In een tweetal uitvoerige brieven aan het partijbestuur maakten zij een kritische balans op van het partijbeleid en verlangden meer elan inzake de supranationale Europese integratie. Het partijbestuur hoorde in verschillende gesprekken de klachten van de critici aan en ging vervolgens over tot de orde van de dag.⁴⁴ Ook voor Mozer moet deze kloof tussen partijstandpunt en beleid een teleurstelling zijn geweest. Wellicht verklaart dat mede waarom hij in 1951 – overigens tevergeefs – solliciteerde naar de vacature van assistent-persattaché op de Nederlandse ambassade in Bonn.

Bij de totstandkoming van de EEG in 1958 werd Mozer tot zijn eigen verbazing door landbouwcommissaris Mansholt gevraagd met hem mee te gaan naar Brussel als diens kabinetschef. Weliswaar had hij geen ambtelijke ervaring en beschikte hij evenmin over kennis van landbouw, maar zijn vele contacten op regerings- en partijpolitiek niveau in de ver-

schillende Europese hoofdsteden, zijn visie op de toekomst van Europa en zijn werkkraft maakten hem voor Mansholt tot de juiste kandidaat. Net zo min als hij als internationaal secretaris een man van bureauwerk was geweest, werd Mozer in Brussel een ambtenaar met zitvlees. Niet zonder trots wees hij er na zijn pensionering op dat hij in de periode 1958-1970 waarschijnlijk de enige kabinetschef was geweest die nooit een vergadering van kabinetschefs had bezocht.⁴⁵ Hij was er de man niet naar zich te laten verstrikken in de op gang komende Europese bureaucratie en werd – behalve door zijn deskundigheid, die hij steeds met zelfspot ontkende⁴⁶ – in ambtelijk ‘Brussel’ in brede kring bekend om zijn geestige, onconventionele en onverwachte reacties die tot in het hoogste echelon circuleerden. Walter Hallstein, de eerste voorzitter van de Europese Commissie, verzamelde ze zelfs, deze zogenaamde ‘mozerismen’.

Politicus zonder partij

Van het spreekwoordelijke terugtrekken was na Mozers pensionering in 1970 geen sprake. Teruggekeerd in Nederland en woonachtig in de Achterhoek werd hij in hetzelfde jaar voorzitter van de naar hem genoemde commissie die het eerste Euregio-experiment moest coördineren. Doel van dit experiment, dat inmiddels al lange tijd in geïstitutionaliseerde vorm bestaat en ook elders navolging heeft gevonden, was het stimuleren van Europese integratie ‘van onderaf’ in het grensgebied. Negen jaar later, vlak voor zijn overlijden, hield Mozer een lezing waarin hij opriep tot deelneming aan de eerste verkiezingen voor het Europese Parlement. Of het nu ging om integratie aan de basis of op politiek niveau, ook als ambteloos burger bleef Mozers engagement voor ‘Europa’ onveranderd groot. Continuïteit is ook het sleutelwoord in zijn visie op communisme, radicalisme en liberale democratie. Met grote scepsis beoordeelde hij de voortvarende

ontspanningspolitiek van de Bondsrepubliek in de vroege jaren zeventig, toen onder leiding van bondskanselier Willy Brandt de verhoudingen met de Midden- en Oosteuropese staten werden 'genormaliseerd'. Naar zijn mening werd door Brandts actieve *Ostpolitik* een gesloten front van het Westen tegenover de Sovjetunie doorbroken, waardoor het gevaar dreigde dat de westelijke landen tegen elkaar uitgespeeld zouden worden. Aan de basis van deze scepsis tegenover de ontspanningseuforie van de vroege jaren zeventig stond de in zijn ogen naïeve gedachte dat tussen de antipoden democratie en communisme een genormaliseerde verhouding zou kunnen ontstaan op de grondslag van wederzijds vertrouwen. Dat betekent niet dat Mozer een tegenstander van verbetering van de verhouding tussen Oost en West was, maar het tempo, de te hoog gespannen verwachtingen en de wijze waarop Willy Brandt er vorm aan gaf, maakten hem tot een wantrouwend waarnemer.⁴⁷

Binnen de PvdA, die zich onder invloed van Nieuw Links in 1969 voor de erkenning van de DDR had uitgesproken en die de ontspanningspolitiek van Brandt nadrukkelijk ondersteunde, was dat een standpunt dat slechts door weinigen werd gedeeld. Het was echter vooral de radicalisering van de PvdA op het gebied van de binnenlandse politiek en strategie waardoor Mozer in deze periode vervreemde van de partij. Uiteindelijk zegde hij in 1972 zijn lidmaatschap op. Centraal in dit vervreemdingsproces stonden Mozers opvatting over democratie en in direct verband daarmee zijn afwijzing van polarisatie tussen democraten onderling. De door de opkomst van Nieuw Links programmatisch radicaliserende PvdA en de daarmee samenhangende overschakeling op de polarisatiestrategie jegens de christen-democratische partijen waren voor Mozer tekenen aan de wand van een dreigend afscheid van de PvdA van haar sociaal-democratische grondbeginselen. Zij zou door de politieke hemelbestormers van Nieuw Links ten prooi zijn gevallen aan ideologische

verdwazing, waardoor een breuk zou zijn ontstaan met de reformistische traditie van politiek verantwoordelijk handelen. Tot die traditie behoorde ook een andere opvatting over democratie dan die Mozer in de partij in opmars zag. In een interview had partijvoorzitter André van der Louw vastgesteld dat 'democratie geen gedelegeerd vertrouwen is. Democratie moet eerder georganiseerd wantrouwen zijn.'⁴⁸ En dat stond haaks op Mozers visie omdat daardoor de basis zou worden weggeslagen onder iedere loyale samenwerking tussen democraten. 'Ik voel me niet thuis in een partij die er kennelijk van uitgaat dat je buurman rechts en je buurman links schoften zijn,' stelde hij in augustus 1973 – niet zonder overdrijving – in een interview, terugblikkend op zijn uittreden uit de partij.⁴⁹

Directe aanleiding tot dat afscheid van de PvdA vormde het stemgedrag van de partij over een motie tegen terrorisme op het congres van de Socialistische Internationale in de zomer van 1972 in Wenen. De PvdA-delegatie die onder leiding stond van Van der Louw en verder bestond uit Joop den Uyl, Ien van den Heuvel, Relus ter Beek en Harry van den Bergh, had zich bij deze motie van stem onthouden en daarmee was voor Mozer de grens overschreden. Een partij die zich niet ondubbelzinnig van iedere vorm van politiek gemotiveerd geweld distantieerde, had voor Mozer opgehouden een sociaal-democratische partij te zijn. Kern van het conflict was dat het PvdA-standpunt ruimte liet voor geweld als rechtmatig politiek middel voor bij voorbeeld bevrijdingsbewegingen. Voor Mozer was echter niets anders denkbaar dan een principiële afwijzing: '[...] Geschiedenis en levenservaring hebben mij geleerd niet naar een eindfase van het terrorisme te kijken, maar het begin te weren. Anders is er alleen nog de escalatie van kwaad tot erger,' schreef hij met een impliciete, maar duidelijke verwijzing naar de geschiedenis van de republiek van Weimar.⁵⁰ In 'diepe teleurstelling over de partij, die eens mijn partij was, en die nu, onder het mom van nieuwe taken, waar-

voor men staat, de beginselen van weleer overboord gooit' publiceerde Mozer in maart 1973 zijn laatste artikel in *Socialisme en Democratie*.⁵¹

Na zijn vertrek uit de PvdA koos Mozer voor het lidmaatschap van de Noorse sociaal-democratische partij. Juist in deze periode werkte hij op verzoek van de socialistische partijen van de EG-staten aan een rapport over nauwere samenwerking tussen die partijen met als doel gezamenlijke en bindende besluitvorming (!). Hij wilde voorkomen dat die opdracht hem zou worden ontnomen wanneer hij zich niet opnieuw bij een sociaal-democratische partij zou aansluiten. Terug naar de SPD wilde hij niet, al was het alleen maar om te voorkomen dat men hem voor de voeten zou werpen op latere leeftijd 'heim ins Reich' te willen, zoals hij het zelf uitdrukte.⁵² Bovendien, zo kan daaraan worden toegevoegd, zou hij zich in de SPD evenmin hebben thuis gevoeld. Immers, in vergelijking met de radicale *Jungsozialisten* in de SPD was Nieuw Links in de PvdA nog een gematigde stroming. Bovendien volgde Mozer, zoals eerder vermeld, Brandts *Ostpolitik* met een flinke dosis scepsis. Voor de Noorse partij koos hij omdat Noorwegen zich juist opmaakte lid te worden van de EEG.

Hoe groot de afstand tussen Mozer en de PvdA was geworden, blijkt ook uit de Duitstalige politieke rapporten die hij in de jaren zeventig aan politieke vrienden toezond en waarin hij het kabinet-Den Uyl veelvuldig onder vuur nam: 'In het "solide" Nederland heeft zich in de afgelopen tien jaar een extremisme in de richting van "ongebondenheid" ontwikkeld. Deze ontwikkeling verdient de aandacht omdat het huidige, sinds één jaar regerende kabinet, verschillende nieuwe theorieën in praktijk probeert te brengen. Nederland is een zandbak voor maatschappelijk-politieke experimenten geworden.'⁵³ Niet Mozer was veranderd maar de tijd, en met de tijd ook de partij. De communicatie tussen een sociaal-democraat, voor wie de ondergang van de republiek van Wei-

mar en het daarop volgende nationaal-socialisme aan de basis stonden van al zijn politiek denken en handelen, en een aanstormende generatie die de geschiedenis bij zichzelf liet beginnen, was gestoord en zou ook niet meer hersteld worden. Bij zijn overlijden op 12 augustus 1979 bleef een reactie van het partijbestuur – kort van memorie – uit. Ook *Socialisme en Democratie* waarin Mozer in de jaren vijftig regelmatig had gepubliceerd, besteedde geen aandacht aan zijn heengaan. Joop den Uyl daarentegen, met wie het contact niet was verbroken, sprak op Mozers crematie en schreef in *Roos in de Vuist* een in memoriam.⁵⁴ Het was het afscheid van een sociaal-democraat in hart en nieren, die geen doctrinair partijman was maar voor wie democratie steeds op de eerste plaats kwam. Het afscheid ook van een bezielde en onvermoeibare Europese federalist die tegelijkertijd een kleurrijk pragmaticus was. En van een bonkige sociaal-democraat die niet aan de top stond maar vlak daaronder opinieerde, initieerde en zijn stem liet horen, ook wanneer dat voor zijn omgeving ongemakkelijk en voor hem zelf, zoals in de jaren 1933-1945, gevaarlijk was. 'De illusie van gisteren is het ideaal van vandaag en de werkelijkheid van morgen'; in deze lijfspreuk van Mozer lag de gedrevenheid van deze sociaal-democraat van een zeldzaam geworden slag.

Noten

1– 'Schema voor A.'s onverbiddelijke bestseller', in: privé-archief Alfred Mozer, Stukken voor memoires. Mevrouw A. Mozer-Ebbinge ben ik bijzonder dank verschuldigd voor de toestemming een aantal dossiers uit dit archief te mogen inzien.

2– Vgl. voor een korte levensbeschrijving: *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*, Bd. I, München, New York enz. 1980, p. 510.

3– A. Mozer, *Waar blijft Europa?*, Den Haag 1951, (brochure van de Nederlandse Raad der Europese Beweging), p. 12.

4—Vgl. J.H.C. Molenaar, 'Alfred. In plaats van een "ten geleide"', in: L.A.V. Metzemaekers, *Alfred Mozer. Hongaar, Duitser, Nederlander, Europeaan*, z. pl., z. j. ('s-Gravenhage 1970), p. 5.

5—Helmut Schmidt, 'Zum Tode Alfred Mozers', in: *Die neue Gesellschaft* 26 (1979), nr. 10, p. 844.

6—Privé-archief Alfred Mozer, Correspondentie met Wehner, Brandt, Schmidt, Schärf en Kreisky; Mozer aan Schmidt, 4-7-1979.

7—Idem, Stukken voor memoires, manuscript p. 8.

8—Idem, p. 11.

9—Idem, manuscript hst. 2, p. 3.

10—Idem, p. 10.

11—Idem, p. 20.

12—Idem, p. 22-23.

13—Vgl. 'Alfred Mozer over zichzelf', in: A. Mozer-Ebbinge, R. Cohen (red.), *Alfred Mozer. 'Gastarbeider' in Europa*, Zutphen 1980, p. 30-31.

14—Privé-archief Mozer, Stukken voor memoires, 'Schema [...]']

15—A. Mozer, 'Herhören, Herr Hitler!. Gruss und Forderung der Eisernen Front Ostfrieslands an Sie', gepubliceerd in: Mozer-Ebbinge, Cohen (red.), *o.c.*, p. 14.

16—Geciteerd door: H.J. Neuman, 'Alfred Mozer: rauw, vrolijk en gul', in: dezelfde, *Voorlopige plaatsbepaling. Beschouwingen over internationale vraagstukken 1961-1990*, Den Haag 1990, p. 82; eerder verschenen in *Trouw*, 17-8-1979; vgl. Metzemaekers, *o.c.*, p. 11.

17—IISG, SDAP-archief, Nr. 2149, Duitse krant *Die Freie Presse*, Circulaire aan partijafdelingen, 23-6-1933.

18—Vgl. U. Langkau-Alex, 'Bijvoorbeeld Amsterdam. Aspecten van de sociaal-democratische Duitse emigratie in Nederland na 1933', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940*, Amsterdam 1982, p. 117-118.

19—'Was wir wollen', in: *Freie Presse*, 15-7-1933.

20—"Friede auf Erden!"; in: *Freie Presse*, 23-12-1933.

21– Vgl. ‘Abrüstung [...] zum neuen Krieg’, in: *Freie Presse*, 30-9-1933; ‘Abstimmung über Krieg und Frieden’, in: *idem*, 28-10-1933; ‘Deutschland rüstet für den “Frieden” [...]’, in: *idem*, 18-11-1933.

22– C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid, Veralgemening, Integratie. Een biografische studie*, Groningen 1986, p. 160.

23– Mozer-Ebbinge, Cohen (red.), *o.c.*, p. 35.

24– Geciteerd door Wiedijk, *o.c.*, p. 332.

25– I. Cornelissen, “‘Das Alles verdanke ich Ihrem Führer’”. Bij de dood van Alfred Mozer’, in: *Vrij Nederland*, 18-8-1979.

26– A. Mozer, ‘Für ein neues Deutschland! Perspektiven am Jahrestag des faschistischen Regiments’, in: *Freie Presse*, 20-1-1934.

27– Vgl. F. Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955*, Utrecht 1989, p. 337 e.v.

28– A. Mozer, ‘Niemandland 1949. Politiek in Duitsland. Duitse Politiek’, in: *Socialisme en Democratie* 6 (1949), nr. 3, p. 155.

29– A. Mozer, ‘Kiel: oorlog of vrede’, in: *Paraat*, 22-7-1949.

30– ‘Schuman en Schumacher’, in: *Paraat*, 13-4-1951 (waarschijnlijk van de hand van Mozer); vgl. ook Mozers latere ‘De SPD. Erfgenaam van Lassalle, Marx en Bernstein’, in: M. Krop (red.), *Burengerucht. Opstellen over Duitsland*, Deventer 1978, p. 319 e.v.

31– ‘Gevaarlijke illusies’, in: *Paraat*, 21-3-1952 (waarschijnlijk Mozer).

32– Vgl. F. Wielenga, ‘Buitenlandse politiek als splijtzwam. PvdA en SPD in de vroege jaren vijftig’, in: *Socialisme en Democratie* 44 (1987) nr. 6, p. 196.

33– *Idem*, p. 197.

34– IISG, PvdA-archief, Correspondentie A. Mozer, P 10 1958 januari-maart, Mozer aan von Oppenheim, 25-2-1958.

35– Vgl. Wielenga, *Politiek*, p. 197.

36– IISG, Archief PvdA, P 10 Correspondentie A. Mozer 1-12-1954– 1-2-1955, Barents aan Mozer, 12-1-1955.

- 37— Vgl. Mozer, *Europa*, 1951.
- 38— Mozer, 'Het Plan Schuman', in: *Socialisme en Democratie* 7 (1950), p. 362.
- 39— Vgl. IISG, Archief PvdA, Dossier A. Mozer, Rapporten buitenland, voornamelijk met betrekking tot Duitsland 1951-1953, map: Rapporten 1, Notitie 'Buitenlandse Zaken', n.g. (zomer 1952).
- 40— A. Mozer, 'Het congres te Frankfort', in: *Socialisme en Democratie* 1951, p. 439vv.
- 41— A. Mozer, 'Wroclaw en de rest', in: *Socialisme en Democratie* 7 (1949) nr. 2, p. 103; vgl. dezelfde, 'Het congres te Wroclaw', in: *idem* nr. 1, p. 35-40; zie ook: W.F. Wertheim, 'Denken in zwart en wit', in: *idem* nr. 1, p. 38vv.
- 42— A. Mozer, 'Wroclaw en de rest', in: *Socialisme en Democratie* 7 (1949) nr. 2, p. 101.
- 43— Vgl. voor de buitenlandse politiek van de PvdA: D.F.J. Bosscher, 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid 1945-1973', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, Dl. 101, Afl. 1, 1986, p. 38-51; vgl. ook: F. Wielenga, 'De Partij van de Arbeid en het Marshallplan', in: J. Bank e.a. (red.), *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1984, p. 128-159.
- 44— Vgl. uitvoerig W. Wansink, *De Groep van Tien. PvdA-ambtenaren en buitenlands beleid*, doctoraalscriptie RU Utrecht 1988.
- 45— Mozer-Ebbinge, Cohen (red.), *o.c.*, 'Alfred Mozer over zichzelf', p. 49.
- 46— 'Ik heb voor Mansholt natuurlijk nooit landbouwwerk gedaan, want daarvan wist ik inderdaad niets,' zei Mozer later, zie: *idem*, p. 49. Vgl. voor de onjuistheid van deze bewering: A. Mozer, *Landwirtschaft im Umbruch*, Tübingen 1970; vgl. ook zijn gedeeltelijk zeer 'technische' bijdragen in: *Europa 1970. Politische und gesellschaftspolitische Folgen der wirtschaftlichen Integration*, Keulen z.j.
- 47— Vgl. privé-archief Mozer, Europa en EEG Brussel 1973-1979, 'Europäische Gemeinschaft', 19-20 mei 1974, p. 2.

48– Geciteerd in: A. Mozer, 'De vlag en de lading' (rubriek: 'De Pen op papier'), in: *Socialisme en Democratie* 30 (1973) nr. 3, p. 158.

49– L. Andersson, 'Alfred Mozer (nu Noors socialist): "Polarisatie binnen eigen kring zal zich ook aan de linkerzijde voltrekken"', in: *Accent*, 11-8-1973.

50– Zie noot 48.

51– Idem, p. 164; vgl. voor dit conflict ook: A. Mozer, 'De gedesintegreerde Internationale', in: *idem* 29 (1972) nr. 10, p. 445-456; zie voorts: 'A. van der Louw en R. ter Beek reageren op Mozer's verslag van de Internationale', in: *idem*, p. 408-411; en, eveneens van hun hand: 'Vlag, lading en vervreemding' (rubriek: 'De Pen op papier'), in: *idem* 30 (1973) nr. 3, p. 164-169.

52– Zie noot 49.

53– Privé-archief Mozer, Nederland 1974-1979, 'Nederlande', 6-9-1974.

54– J. den Uyl, 'In memoriam Alfred Mozer', in: *Roos in de Vuist*, 27-8-1979, p. 2.

Personenregister

Personalia medewerkers

Personenregister

- Adenhauer, K.: 137, 149v
Adorno, T. W.: 130
Albarda, J. W.: 32, 34
Albrecht, E. F.: 152
Andersen, H. C.: 138
Anderson, L.: 164
Ankersmit, J. F.: 32, 118, 131
Antonissen, R.: 129
Auer, E.: 140
- Bank, J.: 44, 102, 163
Banning, W.: 12, 28, 30vv, 34, 36, 42, 44, 47vv
Barents, J.: 78, 153, 162
Beatrix, koningin: 137
Bebel, A.: 42
Beek, R. ter: 158
Benjamin, W.: 130
Bergh, G. van den: 44, 158
Bernstein, E.: 21v, 39v, 162
Beugel, E. H. van der: 155
Blok, A.: 43, 45
Blom, J. C. H.: 39
Boekman, E.: 33, 35, 44
Bonger, W. A.: 32, 34, 41
Bosscher, D. F. J.: 163
Brandt, W.: 157, 159, 161
Brecht, B.: 130
Brinkman, E.: 91

Brugmans, H.: 28, 32, 35
Buddingh', W.A.: 45
Buiting, H.: 39, 128
Buskes, J.J.: 63vv

Canter, B.: 129v
Cervantes, M. de: 117, 119
Claus, prins: 137
Coenen, F.: 124
Cohen, H.F.: 39, 45
Cohen, F.: 26
Cohen, R.: 161vv
Cornelissen, I.: 162

Darwin, C.: 131
Derkinderen, A.: 107, 128
Deyssel, L. van: 105vv, 111v, 124, 128
Diepenbrock, A.: 106
Dittrich, K.: 161
Domela Nieuwenhuis, F.: 108, 112
Donner, A.M.: 79
Döring, D.: 42
Drees, W.: 33, 155
Dullaart, M.H.J.: 39v
Duijs, J.E.W.: 45

Eisner, K.: 140
Engels, F.: 21, 54, 116, 125, 131
Esping-Andersen, G.: 85vv, 90, 102

Flaubert, G.: 113
Freiligrath, F.: 115
Fülberth, G.: 130

Geiger, T.: 41
Gelderen, J. van: 24, 32, 40
Goedkoop, H.: 13
Goes, F. van der: 26, 45, 107, 109, 128, 131
Goes van Naters, M. van der: 28, 35
Goethe, J.W. von: 140
Gorter, H.: 108 vv, 112 vv, 117 vv, 122 vv, 127, 129, 130 vv
Goudriaan, J.: 45
Gouldner, A.: 128
Grebing, H.: 41
Grimm, gebr.: 138
Guesde, J.: 42

Hahn, K. J.: 149
Hallstein, W.: 156
Hartmans, R.: 11, 42, 44 v
Hauptmann, G.: 116
Heimann, E.: 41
Heijermans, H.: 13, 105 vv
Heine, H.: 115
Hell, J. van: 26
Helsdingen, W.P.G. van: 126
Herwegh, G.: 115
Heuvel, I. van den: 158
Hitler, A.: 136, 141 vv, 146, 148
Hofstra, H. J.: 63 v

Ijzerman, A.W.: 44

Jansen van Galen, J.: 45
Jaurès, J.: 25, 27 v, 42
Jolles, A.: 106 v
Juliana, prinses: 31

Kadt, J. de: 12, 35, 41v, 45, 61vv, 75, 79
Kalff jr., J.: 106v
Kalma, P.: 12, 102
Kautsky, K.: 21v, 24, 40, 116, 118, 147
Keiser, G.: 41
Kempen, Y.: 129, 131
Kloos, W.: 111, 113v
Knegtmans, P.J.: 39, 44v
Knotter, A.: 24, 39v
Kohnstamm, M.: 155
Kok, W.: 83, 95
Kolakowski, L.: 39v
Konrád, G.: 129
Koole, R. A.: 38
Kreisky, B.: 137, 161
Krop, M.: 12, 41, 45, 102, 162
Kuyper, A.: 40

Langkau-Alex, U.: 161
Lassalle, F.: 138, 162
Laurier, J.: 40
Lenin, V.I.: 25
Lessing, G.E.: 115, 140
Levita, A.S. de: 128
Liagre Böhl, H. de: 12
Liebknecht, K.: 139
Lier, T.J.A.M. van: 63
Looi, L. van: 147v
Loopuit, J.: 126
Louw, A. van der: 17, 158
Lubbers, R.: 83
Lukács, G.: 130
Luthardt, W.: 41

Maanen, F.J.A. van: 80
Man, H. de: 27, 42
Mansholt, S.: 136, 155 v
Marx, K.: 11, 21 vv, 26 v, 38 vv, 43, 54, 112, 115, 125, 131, 138, 162
Mehring, F.: 115 vv, 130
Meir, G.: 137
Mertens, A.: 129
Metzenmaekers, L.A.V.: 161
Mierendorff, C.: 41
Mijnssen, F.: 110, 129
Molenaar, J.H.C.: 161
Molendijk, H.: 144
Morris, W.: 110
Mozer, A.: 14, 135 vv
Mozer-Ebbing, A.: 144, 160 vv
Mulder, B.: 74, 80

Napoleon III: 43
Neumann, H.J.: 161
Nolte: 42

Offermans, C.: 129
Oppenheim, von: 162
Oudegeest, J.: 32 v, 45

Patijn, C.L.: 155
Peers, M.: 106 v, 112
Pels, D.: 75 v, 80, 128
Peper, A.: 39
Perk, J.: 113
Polak, F.L.: 63 v
Pot, F.: 40
Prick, H.G.M.: 128
Prins, A.: 128
Prior, F.: 129

Roland Holst, H.: 108vv, 117vv, 122, 124, 129v
 Romme, C.P.A.: 66
 Roode, J. de: 129, 147
 Rooy, P. de: 38, 131
 Rousseau, J.J.: 25
 Ruitenbeek, H.M.: 78

Saks, J.: 128
 Samkalden, I.: 155
 Schärf: 161
 Scheidemann, P.: 139, 142
 Scheps, J.H.: 151
 Schermerhorn, W.: 63
 Schiller, F.: 115, 119, 140
 Schmidt, H.: 137, 161
 Schmidt, P.J.: 35, 45
 Schumacher, K.: 150
 Shakespeare, W.: 117
 Spinoza, B. de: 109
 Stufkens, N.: 67
 Szelenyi, I.: 129

Tak, P.L.: 107, 109
 Talmon, J.L.: 40
 Teitler, G.: 39
 Tempel, B. van den: 41
 Tempel, J. van den: 39, 43
 Thalheimer, A.: 43
 Thijssen, E.W.: 130
 Tideman, P.: 107, 128
 Tijn, T. van: 71
 Tillich, P.: 41
 Tinbergen, J.: 11, 28, 33vv, 42v, 155
 Titmuss, R.: 102

Triebels, R.: 110v, 129

Troelstra, P.J.: 26, 39, 41

Trommler, F.: 130

Tromp, B.: 38, 131

Umrath, H.: 149

Uyl, J.M. den: 12v, 17, 37, 63v, 66vv, 71, 75, 158, 160, 164

Verweij, A.: 107, 112, 130

Verwey-Jonkers, H.: 28, 35

Visser, L. de: 127, 132

Vliegen, W.H.: 32, 42, 122, 131

Vonhoff, H.L.J.: 38

Vorrink, K.: 27v, 31vv, 44, 60, 147v

Vos, H.: 11, 28v, 33vv, 151

Waerden, T. van der: 35, 40

Walsum, G.E. van: 78

Wansink, W.: 163

Weening, S.: 106v

Wertheim, W.F.: 154, 163

Wiardi Beckman, H.B.: 28, 35

Wielenga, F.: 14, 162v

Wiedijk, C.H.: 147, 162

Wijffels: 91

Wijk, J. van der: 30

Wijne, J.S.: 44, 74v

Willens: 151

Wilson, H.: 137

Wippermann, W.: 41, 44

Witsen, J.: 80

Wolff, S. de: 23v, 30, 33, 40, 44v

Wöltgens, T.: 83

Würzner, H.: 161

Zola, E.: 113, 116

Hans Goedkoop (1963) studeerde middeleeuwse en nieuwe geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Deed in 1988 doctoraal examen met een scriptie over Herman Heijermans. Hij is sedert 1989 redacteur van de *Haagse Post* (thans *HP/De Tijd*). Hij werkt aan een biografie van Herman Heijermans die in 1992 verschijnt in de reeks Open Domein van De Arbeiderspers.

Rob Hartmans (1959) studeerde geschiedenis aan de lerarenopleiding VL-VU en aan de Vrije Universiteit. Hij was enkele jaren – uit niet-ideologische motieven – werkzaam als fabrieksarbeider. Thans is hij freelance journalist en vertaler. Hij publiceerde onder meer in *Socialisme en Democratie*, het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, *De Groene* en *Hervormd Nederland*.

Paul Kalma (1948), socioloog, is directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Hij is de auteur van onder andere *De illusie van de 'democratische staat'* (Deventer 1982) en *Het socialisme op sterk water* (Deventer 1988).

Marnix Krop (1948) studeerde rechten en internationale betrekkingen. Was adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting en secretaris van de Adviesraad Vrede en Veiligheid. Is thans verbonden aan het ministerie van Buitenlandse Zaken. Publiceerde onder andere *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid* (Deventer 1987). Is redacteur van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*.

Herman de Liagre Böhl (1943) studeerde geschiedenis in Leiden en promoveerde daar in 1973 op het proefschrift *Herman Gorter. Zijn politieke activiteiten in de opkomende communistische beweging*. Hij is thans universitair hoofddocent bij de vakgroep Algemene Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde met J. Nekkers en L. Slot *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid* (Nijmegen 1981) en met G. Meershoek *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Amsterdam 1989).

Friso Wielenga (1956), historicus, is universitair hoofddocent bij de afdeling Politieke Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht. Was eerder werkzaam aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de Rijksuniversiteit Groningen. Promoveerde op het proefschrift *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht 1989). Hij publiceerde vooral op het gebied van de Nederlands-Duitse betrekkingen en de naoorlogse Duitse geschiedenis.